

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Barabás András, Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Olvasószerkesztő: Tóth Tünde.

»velődés is kiszopám«

ORBÁN JÁNOS DÉNES

*»Ha megpróbálnám megcsapolni,
elszabadulna a pokol«*

JAMES LOVELOCK

*»Nem ettek kevesebbet, mint
Budapest éhező lakossága«*

DEÁK ISTVÁN

Mcmxcviii Március

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA SZÁZNEGYVENKILENC FORINT

MCMXCVIII MÁRCIUS

TIZEDIK ÉVFOLYAM HARMADIK SZÁM

Ezredvégi beszélgetés **James Lovelockkal** 3

Deák István Elnyomás vagy megtorlás? 6

Václav Bělohradský Az ötödik lovas a nevetés 11

Alekszandr Puskin A rézlovas 17

Raymond Carver Csináld magad 28

Zoltán Gábor Tisztelet 29

Solymosi Bálint Versek 37

Orbán János Dénes *Don Quijote* második szerenádja 39

Peter Goltz – Dieter Simon Szükségünk van-e még egyetemekre? 43

Nádasdy Ádám A bölcsészkar Gorenje 50

Voigt Vilmos „Kossuth nem volt kormányzó, hanem király!” 55

Gróf Desseffy Emil Memorandum Windischgrätz herceghez 58

E számunkat az 1877-es *Petőfi-díszkiadás* képeivel illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: BOJTÁR ENDRE.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, TÖRÖK ANDRÁS, LENGYEL LÁSZLÓ.

SZERKESZTŐTÁRSUNK: KÁLMÁN C. GYÖRGY (1995-TŐL 1996-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA.

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETHI LUDMILLA.

LEVÉLCÍM: 1135 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST, SZÉPVÖLGYI

ÚT 35. TELEFON: 436-2000. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A

HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS ELEKTRONIKUS POSTA IGAZGATÓSÁGON (HELP), 1089 BUDAPEST ORCZY TÉR 1. ALATT KÖZVETLENÜL,

POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA.

ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1788 FT, FÉL ÉVRE 894 FT, NEGYED ÉVRE 447 FT.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS NICHOLAS COCHIN BETŰKKEL. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. TÖRDELÉS ÉS SOKSZOROSÍTÁS: OSIRIS KIADÓ.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK *KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN* KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, A JÓZSEF ATTILA KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ALAPÍTVÁNY.

„Lapot kéne alap’ tani.
Ó Hatvany! Ó Hatvany!”

Karinthy

Nyájas Olvasó és Mecénás!

Hosszú idő telt el a lapalapítás óta. Immár tizedik évfolyamunknál tartunk, de a 2000 továbbra is támogatásra szorul. Kérjük, lépjen be Mecénásaink sorába! Kérjük, támogassa lapunk kiadását személyi jövedelemadójának

1

százalékával.

Ha Ön úgy határoz, hogy jövedelemadójának e részével hozzájárul a 2000 kiadásának költségeihez, kérjük, adóbevallásánál ne mulassza el jelezni ezt a döntését. A bevalláskor a rendelkezések szerint fel kell majd tüntetnie a lapunkat fenntartó „2000-ért Alapítvány” adószámát, mely íme itt következik:

18038622-2-41.

Hatvany Lajos előkelő vacsorát ad a Nyugat íróinak tiszteletére, majd arany tízkoronást hullajt a főpincér tenyerébe:

– Osszák el!

Karinthy is odalép. Átnyújt a főpincérnek egy tízfillérest:

– Szorozzák meg!

Ezredvégi beszélgetés James Lovelockkal

HOGYAN JUTOTT A GAIJA-ELMÉLET GONDOLATÁRA?

1965-ben kezdődött az egész, amikor Amerikában, a Jet Propulsion Laboratóriumban kezdtem el dolgozni. Arra kértek fel, hogy segítsék a marsi élet kutatásával kapcsolatos munkákban. Azért esett rám a NASA választása, mert műszertervező voltam; én meg azért fogadtam el a felkérést, mert izgatott a Földön kívüli élet kutatásának feladata.

Amikor áttanulmányoztam a Marsra tervezett kísérleteket, kiderült, hogy ezek egytől-egyig földi laboratóriumokra szabott kísérletek voltak. Ez így nem lesz jó! – gondoltam. Ha egy idegen bolygón keressük az élet nyomát, akkor ki kell dolgoznunk egy olyan módszert, amely a bolygó egészéről ad információkat.

Miután elkezdtem ezen töprengeni, rájöttem, hogy egyetlen megoldás kínálkozik, méghozzá az, ha elemezzük a bolygó légkörének kémiai összetételét. Ha van élet a bolygón, akkor az élő szervezetek szükségképpen nyersanyagforrásként hasznosítják a légkör anyagait. Ennek következtében – mivel ide kerülnek az anyagcsere végtermékei – megváltozik a légkör összetétele. Márpedig ha ez így áll, akkor a változás olyan mértékű lesz, hogy az észrevehetően megkülönbözteti azon bolygóktól, amelyeken nincs élet. Ha ugyanis nincs élet egy bolygón, akkor az a kémiai egyensúly állapotában van.

Jóval azelőtt, hogy az első űrhajó elindult volna a Mars felé, az infravörös teleszkópok adataiból már ismertük a bolygó légkörének kémiai összetételét. Ahogy elkezdtük elemezni a marsi atmoszférát, úgy találtuk, hogy nagyon közel áll a kémiai egyensúlyi állapothoz. Ezért ha elméletem igaz, akkor semmi értelmetlenség indítani a Viking űrszondákat, hiszen úgyszólván rajta élet.

De ami engem ennél sokkal jobban izgatott, az az volt: a Föld légkörét vizsgálva kiderült, hogy az viszont elképesztően távol áll a kémiai egyensúlyi állapottól. A Földi légköre olyannyira életről árulkodik, hogyha messziről, a Naprendszeren kívülről irányítanának rá egy infravörös távcsövet, rögtön tudnák, itt élet van, sőt mi több, ipari tevékenység is.

A földi atmoszféra adatain tűnődve egyszer felsejlett bennem: ha Földünk légköre olyannyira távol áll az egyensúlyi állapottól, hogyan lehet mégis ennyire stabil? Arra gondoltam, hogy léteznie kell egy szabályozó folyamatnak, mely már évezredek óta stabilan tartja, és az volt a feltevés, hogy a földfelszín szabályozhatja valamiképpen. Az ötlettel mentem a csillagász Carl Saganhoz, aki sajnos már nincs közöttünk, mire ő azt válaszolta, hogy számára ez kissé messzemenő

elképzelésnek tűnik, de tudok-e arról, hogy a Nap hőfoka most mintegy 25%-kal magasabb, mint amilyen az élet kialakulása idején volt.

Ez vezetett arra a gondolatra, hogy talán nemcsak a légkör kémiai összetétele szabályozott, hanem feltehetőleg az éghajlat is. Így született meg a Gaia-hipotézis.

A nevének akkor kapta, amikor hazatértem Angliába: William Goldinggal, a neves íróval, aki szomszédunk és barátunk volt, megosztottam egyszer elképzelésemet. A legtöbben nem tudják, hogy Golding eredetileg fizikus volt, így aztán jól értette a tudomány nyelvét. Amikor felvázoltam a hipotézisemet, azt mondta: – Jim, egy ekkora ötletnek egy megfelelő nevet kell találni! Én azt javaslom, hogy kereszteld el Gaiának!

ELMÉLETE KEZDETÉN A BIOLÓGUSOK KÖRÉBEN NEM TALÁLT LELKES FOGADTATÁSRA.

Rögtön visszautasították; egyikük egyenesen képtelenségnek tartotta. Így aztán azzal a gondolattal tértem vissza a munkámhoz, hogy készítenem kell egy modellt, amelyen be tudom mutatni a Gaiai működését. Ez 1981-re készült el, és a Daisy (százsorszép)-világ nevet kapta. Egy olyan bolygót ír le, ahol az élővilágot kizárólag sötét és világos százsorszépek képviselik. Kimutatható volt, hogy napjának felmelegedése ellenére, a két faj közötti természetes kiválasztódással milyen pontosan szabályozza a bolygó a felszín hőmérsékletét – a százsorszépek növekedése szempontjából mindig az optimumon tartva azt. Megvolt tehát a rendszer működését leíró matematikai modell. A Gaia így hipotézisből elméletté lépett elő, ha ugyanis egy ötletet matematikai modellként le lehet írni, akkor tudományos elméletként fogadják el.

HOGYAN MŰKÖDIK ENNEK A FEKETE-FEHÉR MODELLENEK AZ „EREDETI”, FÖLDI VÁLTOZATA?

Szibéria és Kanada fekete erdői például pontosan úgy viselkednek, mint a modellbeli sötét százsorszépek. A tél például rövidebb, mint amilyen egyébként lenne, hiszen a sötét erdő megakadályozza, hogy a hó egészen befedje a felszínt. Ennek következtében a napfény nem verődik vissza az őrbe, mint ahogyan az puszták hótakaró esetében történne, hanem az erdő sötétje elnyeli.

A trópusi esőerdők pedig pontosan úgy viselkednek, mint a fehér százsorszépek. Nappal hatalmas mennyiségű vizet párologtatnak el, ami aztán esőként hull vissza. Az így képződő felhőzet csaknem teljesen betakarja az erdőt, s mivel teteje fehér, visszaveri a napsugarakat; megóv az erősebb felmelegedéstől. A felhőképződésben minden bi-

zonnal a fák segédkeznek azzal, hogy apró, porszerű részecskéket bocsátanak ki, amelyekre mint kondenzációs magokra csapódik ki a pára. Ezek a folyamatok arra utalnak, mintha az erdő, akaratlanul ugyan, de úgy manipulálná környezetét, hogy az számára a legmegfelelőbb legyen. Ezt bizonyítani látszik az a tény, hogy olyan területeken, ahol az esőzés nem természetes velejárája az éghajlatnak, ahol a tengeri, esőfelhőket hozó szeleket nem kényszeríti felemelkedésre hegység – mint például az Amazonasz vidékén –, ha kiirtják az erdőt, az soha nem nő már vissza. Ez történt Pakisztánban az emberiség történetének korábbi időszakában, és ez folyik ma Brazíliában.

A Gaia működésének tulajdonítható legizgalmasabb hatás az, hogy az óceánok feletti felhőzet feltehetően a tengeri élővilág tevékenységének következménye. Az emberek hajlamosak elfelejteni, hogy a Föld 70%-a óceán. Nem úgy gondolunk a Földre, mint kék bolygóra, melynek nagy részét víz borítja. Egy meteorológus barátom szerint, ha ezek a felhők nem lennének a világtengerek felett, akkor a Föld közel 20 fokkal melegebb lenne; csaknem biztosan túl forró az emberi élethez.

Az óceánokban élő algák egy különös – dimetil-szulfát nevű – gázt termelnek. Ez felszál a légkörbe, ahol oxidálódik és apró cseppecskéket alkot, s ezekre a kondenzációs magokra csapódik ki az esőcseppek. Ezek nélkül nem lennének felhők: a tenger párolgó vize nagy cseppekké formálódna, és rögtön visszahullana a tengerbe. Ez a jelenség egyébként megfigyelhető a csendes-óceáni szigetek környékén, ahol az algák számára túl forró a víz. Itt tiszta kék égből esik az eső.

ELMÉLETE MEGGYŐZŐ MAGYARÁZATOT AD A FÖLD KÜLÖNLEGES, ÉLŐ EGYENSÚLYI ÁLLAPOTÁRA. DE HOGYAN TUDOTT EZ KIALAKULNI – EGÉSZEN MÁS FELTÉTELEK KÖZEPETTE?

Ha az élet megjelenik, akkor szükségszerűen megváltoztatja környezetét; ez az élet természete. Ha például sok széndioxid van a levegőben – amelyről tudjuk, hogy melegen tartja a bolygót – akkor abban a pillanatban, ahogy megjelennek és növekedésnek indulnak az első szervezetek, a széndioxid egy részét beéptítik a testükbe. Ez hűti a bolygót, ami aztán befolyásolja a természetes szelekciót, hat a szervezetek evolúciójára, és a két folyamat együtt haladva állapodik meg egy olyan hőmérsékleti érték mellett, amelyekhez jól alkalmazkodnak a szervezetek, és amelyet aztán a bolygó állandóan fenntart.

Mindenzen jelenségeket összevetve sok tudós, még hozzá általában az adott területek legjobbjai, arra jutottak, hogy mégiscsak lehet valami a Gaia-elméletben. De nem értik, hogy a fajok közti természetes szelekció hogyan vezethetett ahhoz a folyamathoz, amellyel a bolygó önmagát szabályozza. Magam is így vagyok ezzel. Van ugyan elképzelésem arról, hogyan is történhetett ez, de nem ismerem a folyamat egészét. El fog telni még egy kevés idő addig, amíg az elmélet teljessé válik, és választ ad kérdéseinkre.

A BIOSZFÉRA MELLETT EGY IDEJE JELEN VAN A TECHNOSZFÉRA IS. MILYEN HATÁSA VAN ENNEK AZ ÉLET AZON ÖSSZETETT RENDJÉRE, AMELYRŐL ŐN A KÖNYVÉBEN ÍR?

A Gaia-elméletet meg lehet fogalmazni egész egyszerűen is: azok a szervezetek, amelyek összhangban élnek a környezetükkel, elősegítik utódaik fennmaradását. Azok pedig, amelyek kárt okoznak benne, saját utódaik számára te-

szik tönkre az életfeltételeket, így azok pusztulásra lesznek ítélve.

A technoszféra, minket embereket és gyárainkat beleértve, még nem fejlődött önszabályozó rendszerré. Különösen érdekes ez a városok esetében. A város egy szuperorganizmus, olyan mint egy természvár. De még csak részlegesen fejlődött ki, tele van megoldatlan problémákkal. A természvár kitűnően légkondicionált, friss levegő járja át, míg a városaink szennyezéstől bűzlenek és problémákkal küzdenek. De ez még nem jelenti azt, hogy nem fejlődnek. Az igazán izgalmas kérdés az, hogy elég gyors lesz-e a fejlődésük ahhoz, hogy alkalmazkodni tudjanak az általuk előidézett változásokhoz.

AZ EMBERI TEVÉKENYSÉG A FELSZÍN ÁTALAKÍTÁSÁTÓL, AZ ÉLŐVILÁG MEGVÁLTOZTATÁSÁTÓL A KÖRNYEZET SZENNYEZÉSÉIG TERJED. MILYEN KÖVETKEZMÉNYEI VANNAK MINDENNEK A BOLYGÓ EGÉSZÉRE NÉZVE?

Nos, ez nagyon összetett dolog. Egy biztos: a legjelentősebb hatás a gondolkodás képességéből adódik; abból, hogy beszélgetni tudunk arról, amit csinálunk. Egyetlen állat sem képes erre. Ez alapvető változás, mert elvileg azt jelenti, hogy képesek vagyunk tudatosan befolyásolni a Föld jövőjét – amire még nem volt példa. Hogy mi ennek a következménye? Nem tudom, csak arról vagyok mélyen meggyőződve, hogy nem vagyunk eléggé fejlettek ahhoz, hogy kezünkbe vegyük bolygónk irányítását.

A környezetszennyezéssel és a felszín arculatának, az élőlények lakóhelyének megváltoztatásával kapcsolatos dolgok azért aggasztanak, mert ez nagyon rossz pillanatban történik. Maga a Föld lázas állapotban van. Mi csak a jelen földtörténeti időszakából ismerjük a bolygónkat, de ha százezer évvel ezelőre beszélünk, akkor tudjuk, hogy ez a mostani csak egy rövid, ún. interglaciális időszak. Ez után ismét kezdődik egy jégkorszak, tart pár-százezer évig, és így tovább. Környezetszennyezéssel zavarni egy interglaciálisban lévő bolygót, ahhoz hasonlítható, mint amikor egy lázas embert háborgatunk. Most sokkal kisebb a kilengésekkel szembeni ellenállása. Ez aggaszt.

Ugyanakkor alapvetően optimista vagyok. Könnyű azt mondani, hogy az ajtókon kopogtat a világvége. De miután nem vagyunk hosszúéletűek, az a 40 év, amely ahhoz kell, hogy reagáljunk a környezetben okozott változásokra, hosszú időnek tűnik. De mégis reagálunk. Például amikor 1970-ben felfedeztem a freonok felhalmozódását a légkörben, azt követően egy szakember kijelentette, hogy ennek következtében az ozonréteg vékonyodni fog, ami sok problémát okoz majd az embereknek. Erre reagáltunk, ma már nem bocsátunk ki freonokat a légkörbe. A széndioxid-kibocsátást sokkal nehezebb lesz csökkenteni, de az a gyanúm, hogy ez is csak idő kérdése.

Furcsa egy népség vagyunk: képesek vagyunk közvetlen környezetünk átalakítására, így olyan mértékben terjedtünk el a bolygó egészén, ahogyan eddig semmilyen más faj sem tudott. Ennek következtében egyre szaporodunk, és ezzel együtt nő a tőlünk függő fajok, például a szarvasmarhák száma – amelyek hatalmas földterületet foglalnak el. Megváltoztattuk a földfelszín arculatát és történetét. Több változást idéztünk elő, mint amennyi eddig történt. Alapvetően megváltoztattuk a légkört, és ennek következményei csak a jövő században fognak kiderülni.

A FÖLDI ÉLŐVILÁG EGÉSZÉT EGYETLEN ÖNSZABÁLYOZÓ ORGANIZMUSKÉNT ÉRTELMEZŐ ELMÉLETÉBEN HELYE VAN-E AZ EVOLÚCIÓELMÉLETNEK?

Az evolúcielmélet lényeges eleme a véletlen. Ahogy Jacques Monod, a nagy francia biológus kifejtette, a véletlen és a szükségszerűség a darwini evolúció mozgatórugója. Ez teljességgel érvényes a Gaiára is. A véletlen sokféleképpen jelenik meg; leglényegesebben formái egyikét a természeti katasztrófák jelentik. Ilyenek a földtörténet hosszabb időszakai során újra és újra bekövetkeztek. Az egyik ilyen katasztrófa 65 millió évvel ezelőtt történt, amikor egy kb. 10 kilométer átmérőjű meteor ütközött a Földnek a Yucatán-félszigetnél, a Mexicói öbölben. Ennek következtében az akkor élő fajok nagy része kipusztult. Feltehetően ez okozta a dinoszauruszok kipusztulását is. Másfelől viszont éppen ez adott lehetőséget arra, hogy mi, emberek létrejyjünk.

A földtörténet korábbi időszakában, néhány száz millió évvel ezelőtt, a permben egy ennél még nagyobb csapást szenvedett el a Föld: ekkor a fajok több mint 95%-a kipusztult.

Túlélők mindig vannak. Ma azonban világszerte tragikus mértékű a biodiverzitás csökkenése. Rengeteg csodálatos állat, növény hal ki olyan sebességgel, mint a geológiai katasztrófák idején. Mindez az elhibázott mezőgazdaság következménye. Táplálkozási szokásaink, főként a húsfogyasztás miatt sokkal több földet használunk, mint amire szükségünk lenne.

A körülmények esetleges változása miatt van szükség különböző fajta élőlényekre, amelyek benépesítik az élőhelyeket. Rengeteg fajra van szükség ahhoz, hogy a nagy klimatikus katasztrófák vagy légköri változások esetén legyenek túlélők. Így a kisebbségben levő fajok, amelyek addig csak vegetáltak, a környezet megváltozásával új szerephez juthatnak. Ezért értékes számomra a fajok sokfélesége.

TÖBBEK SZERINT AZ EMBER MÁR LÉTSZÁMÁNÁL FOGVA IS TÚLZOTT TERHET JELENT AZ ÉLŐVILÁG EGÉSZÉRE NÉZVE.

Túl vagyunk népesedve, efelől nincs kétségem. Az optimális népességszám szerintem az egymilliárd körüli. Ezt azért mondom, mert kétszáz évenként szokott bekövetkezni egy-egy nagyobb vulkánkitörés. Nincs ebben semmi rendkívüli, végig jellemzi a földtörténetet. 1812-ben például a Krakatau vulkán kitörése annyi port vetett a légkörbe, hogy két éven keresztül nem lehetett aratni. Hasonló esemény történt Izlandon 1750-ben. Ilyen most is bármikor bekövetkezhet. Hogyan fogjuk túlélni? Hogyan leszünk képesek 5-6 milliárd embert táplálni, ha az egyik féltekén két éven keresztül nem lesz mit aratni? Ha jól tudom, az északi félteke gabonaráktárai 15-20 napra elegendő készlettel rendelkeznek. Esetünkben 600 napról van szó. Ezeket az eseményeket kell szem előtt tartanunk, amikor a túlnépesedésről beszélünk. Hogyan fogunk megbirkózni velük?

Egy katasztrófa esetén mindig lesznek túlélők, akik újrakezdi az életet. A rendelkezésre álló könyvek, útmutatók legtöbbje ilyen esetben mit sem ér. Képzeld el, hogy egy óriási katasztrófa túlélője, és megpróbál megbirkózni egy járvánnyal. Felkutat egy betemetett könyvtárat, és mit ta-

lál? Egy kormánybrossúrát tele handabandával, vagy egy tudományos magazint, amelyből egy kukkot sem ért, esetleg az akupunktúráról szóló könyvet. Fabatkát sem érnek. Egy egyszerű orvosi könyvre van szüksége, amelyből megtudható, hogy mi a teendő kolerajárvány esetén; hogyan lehet egyszerűen, komplikált berendezések nélkül helyreállítani a szervezet folyadékvesztését. Minden háztartásban kellene lennie egy ilyen kiadványnak, hogy a túlélők ne kövessenek el súlyos hibákat!

ÖN ÉVTIZEDEK ÓTA FÜGGETLEN KUTATÓKÉNT ÉL. HOGYAN TUDOTT ÍGY DOLGOZNI?

Nincs különösebb stratégiám. Húsz éven keresztül egy állami intézményben, a British Medical Council-nél dolgoztam, ahol csaknem tökéletes volt minden: szabadon dolgozhattam azon, ami éppen érdekelt, hat hét fizetett szabadság, biztos nyugdíj... Aztán 40 felé közeledve úgy tűnt, hogy ez így megy, előre tervezetten a sárga. Elkezdett foglalkoztatni az újrakezdés gondolata, és akkor váratlanul kaptam egy levelet a NASA-tól, amelyben azt kérdték, volna-e kedvem csatlakozni a Hold-kutatási programhoz. Elfogadtam és független konzultánsként kezdtem el dolgozni náluk. Így élek azóta is. Sosem tudom, honnan kapom a következő évi fizetésemet, de eddig még mindig volt jövedelemem. A pénzzel kapcsolatban többnyire az volt az érzésem, mintha egy hatalmas vízész mellett élnék, ahol állandóan óriási mennyiségű pénzök ömlenek, és elég kinyújtani egy poharat ahhoz, hogy a permet megtöltse. És ennyi elég is. Ha megpróbálnám megcsapolni, elszabadulna a pokol.

EZ AZÉRT IS MEGLEPŐ, MERT MANAPSÁG SOKFELŐL HALLANI ARRÓL, HOGY PÉNZ HIÁNYÁBAN ELLEHETETLENÜL A TUDOMÁNY, LAN-KAD A FEJLŐDÉS ÉS NEM LESZNEK ÚJ FELFEDEZÉSEK.

Van egy törvényem, mely szerint minél több pénzt fektetsz a kutatásba, annál kevesebb térül meg belőle. Elég, ha olyan példákra gondolunk, mint Einstein, akinek mindössze papírra és ceruzára volt szüksége csodálatos munkájához, vagy Darwin, aki utazott egy hajón. Ezek a dolgok gyakorlatilag semmibe sem kerülnek, mégis megváltoztatják a világról alkotott felfogásunkat.

Az előre eltervezett tudományos felfedezés egyébként is marhaság. Én úgy gondolom, hogy a tudattalan sokkal lényegesebb szerepet játszik, mint a tudatos gondolkodás, amely szerintem csak a felszínt mutatja – hasonlóan egy számítógép képernyőjéhez. Ami a tudattalanban történik, az sokdimenziójú, hihetetlenül komplex. Ami ebből a felszínre kerül, az csak a töredék. Az igazán fontos az agyunk tudattalan részében történik.

Talán ami az agyban történik, az a következő nagy dolog, amit a tudomány felfedezhet. Ugyan létezik olyan matematikai elmélet, amely szerint sosem leszünk képesek arra, hogy megmagyarázzuk saját agyműködésünket. És lehet, hogy ez így is van. Kétségtelen, hogy saját intellektusunk az Univerzumban fellelhető legbonyolultabb dolog.

A BESZÉLGETÉST KÉSZÍTETTE
MONORY M. ANDRÁS ÉS TILLMANN J. A.
FORDÍTOTTA TÁLAS ANNAMÁRIA

Elnyomás vagy megtorlás?

HÁBORÚS BŰNÖSÖK PEREI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI MAGYARORSZÁGON

DEÁK ISTVÁN

A második világháború utáni megtorlásnak, akárcsak a többi országban, amely egykor Hitler Európájához tartozott, Magyarországon is többféle formája létezett. A kollaboránsok közül volt, akit meglin-cselttek, másokat bíróságok ítélték el, sok gyanúsított került koncentrációs táborokba, voltak, akiket más országba deportáltak. Emellett sok embertől vették el a munkáját, szakították el családjától, vagy fosztották meg a nyugdíjától. Számosan akadnak ezek között, akiket ma már bármelyik demokratikus ország bírósága felmentene, de a vádlottak között voltak olyanok is, akik alaposan kiérdemelték büntetésüket.

Az európai gyakorlatban más szerepe is volt a háború utáni tisztogatásnak azon kívül, hogy az ország megbüntette a háborús megaláztatások és szenvedések felelőseit. Mindenekelőtt az, hogy megfosssák a hatalomtól azokat a csoportokat, melyek a háború utáni újjáépítésnek és társadalmi átrendeződésnek esetlegesen útjába állhattak volna, valamint az, hogy elősegítsék a javak újrafelosztását.

Magyarországon, hasonlóan más országokhoz, a megtorlás speciálisan erre az alkalomra létrehozott bíróságokon történt. Ezeket a leggyakrabban „népbíróságnak” nevezték, ami igen szerencsétlen névválasztás, mivel erősen emlékeztet a német *Volksgericht*-re, a náci népbíróságokra, amelyek a több ezer náciellenes személyre kimondott halálos ítélet által váltak hírhedtté.

Először is vegyük szemügyre a számokat. Hány ember életébe szólt bele Magyarországon a tisztogatás?

A kommunista időszak alatt kiadott hivatalos statisztikák szerint 1945. február 3. és 1950. április 1. között a magyar népbíróságok több mint kilencvenezer ügyet vizsgáltak ki, és csaknem hatvanezer személyt helyeztek vád alá árulással, háborús vagy emberiség ellen elkövetett bűnökkel. Huszonhatezer vádlottat találtak bűnösnek, akik közül 476 kapott halálbüntetést, közülük 189-en hajtották végre a halálos ítéletet.¹ Ezenkívül további negyvenezer magyar állampolgárt tartottak fogva 1945 és 1949 között, hivatalosan internáló tábornak nevezett koncentrációs táborokban, az esetek többségében vádemelés nélkül; és legalább kétszáz ezer magyarországi németet űztek ki az országból, nyíltan a kollektív bűnösség elvére hivatkozva;² s úgynevezett „náciitlanító” bizottságok hatványkétezer köztisztviselőt fosztottak meg munkájától. Összességében három-négyszáz-

ezer magyar állampolgár, azaz az ország lakosságának jóval több mint három százaléka szenvedett el valamilyen büntetést a tisztogatások során. Figyelembe véve, hogy az érintettek majdnem mind felnőtt férfiak voltak, megállapíthatjuk, hogy átlagosan minden tizedik felnőtt férfit ért valamilyen büntetés.

A tisztogatásban bűnhődők nagy száma és aránya még meglepőbb, ha figyelembe vesszük, hogy a háborús bűnökkel vádolható személyek nagy része a visszavonuló német csapatokkal együtt elhagyta az országot, így odahaza nem lehetett felelősségre vonni. Ez alól kivételt képezett az a 390 magas rangú politikai- és katonai vezető, akiket az amerikai katonai elhárítás 1945 októberében átadott a magyar hatóságoknak, valamint azok a háborús bűnösök, akik önkéntesen tértek vissza Magyarországra. Több ezer – jogosan vagy jogtalanul – háborús bűnökkel vádolt magyar állampolgár fölött ítéleztek, többnyire elég rövid úton a szomszédos Jugoszláviában, Romániában és Csehszlovákiában. Bizonyára számos háborús bűnös is volt a több tízezer Szovjetunióba deportált ember között, nem is beszélve a százazreken számolható magyar hadifogolyról a szovjet, amerikai- és francia fogolytáborokban. Ezeknek nagy százaléka, különösen azok, akiket a Szovjetunióban tartottak fogva, nem élte túl a fogságot.

A magyar jogi procedúra bírálói szívesen hozzák fel példának a szomszédos Ausztriát, ahol, bár a náciak, különösen az SS-tagok és a koncentrációs táborok vezetőinek százalékos aránya, magasabb volt még a németországiaknál is, az osztrák népi bíróságok ítélete nyomán mégis mindössze harminc embert végeztek ki. A bírálók elfelejtik megemlíteni, hogy a két osztrák náci fővezért, Ernst Kaltenbrunnert és Arthur Seyss-Inquartot elítélték és ki is végezték Nürnbergben, a háborús bűnösök pere során; valamint azt, hogy több ezer más osztrák állampolgárt börtönöztek be vagy végeztek ki más országokban, különösen a Szovjetunióban.

A bírálók azt is kihagyják a számításból, hogy a fent említett hivatalos magyar adatok magukban foglalják az 1945 februárjától egészen a népbíróságok 1950 tavaszán történt felszámolásáig tartó időszakot. Így nem csupán a háborús bűnösök szerepelnek bennük, hanem a sztálinista népbíróságok nem jobboldali áldozatai is. Tragikomikus módon az egykori rettegett kommunista belügyminiszter, Rajk László, 1948 szeptemberében bevallotta a népbíróság előtt, hogy többek között Gestapo-ügynök és náci kollaboráns is volt. Tette ezt ugyanazon vezetőbíró, Jankó Péter előtt, aki 1946-ban a nyilaskeresztes vezér, Szálasi Ferenc tárgyalását is levezette. A két tárgyalás közötti különbség az volt,

A szerző a New York-i Columbia Egyetem történelemszaktanársága tanára. Tanulmányai a második világháború utóhatása Magyarországon című konferencián hangzott el Seattle-ben, 1997. november 23-án.

hogy még 1946-ban Szálasi Ferencnek megengedték, hogy védelmi jogával éljen, és így makacsul tagadta bármilyen vétkességét, addig 1949-ben Rajk László habozás nélkül beismerte a legsúlyosabb bűnök vádjait is, és szinte könyörgött, hogy akasszák fel. Ezenkívül még Szálasi nem kínozták meg a börtönben, addig Rajkot igen. Nem csoda hát, hogy amikor 1955-ben Rajknak és társainak rehabilitációját ugyanaz a kommunista rezsim rendelte el, amelyik korábban a kivégzését is, Jankó bírő öngyilkos lett.

Ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk a magyarországi népbíróóságok náciellenes tevékenységéről, érdemes a népbíróóságok 1950-es hivatalos megszüntetésénél hátrébb lépni az időben. A hivatalos adatok szerint 1948. március 1-ig 322 személyt ítélték halálra a népbíróóságok, akik közül 146 személyt végeztek ki.⁴ Feltételezhető, hogy túlnyomó többségüket háborús bűnökért és nem a szovjet idők alatt elkövetett tetteikért. A kivégzettek között volt négy korábbi miniszterelnök, egy korábbi miniszterelnök-helyettes és kilenc másik kabinetttag, továbbá tábormok és magas rangú közalkalmazottak.⁵

Nyilvánvaló, hogy a magyar tisztogatás alapos volt, bár nem feltétlenül a létező legszigorúbb. Németország szövetségi köztársaságai közül a magyarországi megtorlás messze nem volt annyira átfogó, mint például a Bulgária 1944-es megszállását követő kivégzések. Ugyanakkor a magyarországi megtorlás sokkal keményebb volt, mint a finn vagy a román.

Európát véve alapul a magyarországi tisztogatás hozzávetőlegesen ugyanolyan kemény volt, mint a norvég vagy a dán, ahol a vizsgálat alá helyezett és elítélt felnőtt férfiak aránya körülbelül megegyezett a magyarországi arányokkal. Mindazonáltal érdemes megemlíteni, hogy még Magyarországon a lakosságnak mindössze három vagy négy százalékára terjedt ki a tisztogatás, addig Hollandiában, ebben a demokratikus országban, melyet gyakran hoznak fel példaként a náciellenes kollektív összefogás pozitív példaként, összesen négyszázötvenkétezer embert, a lakosságnak öt százalékát vizsgálták ki a bíróságok a náciállam való kollaborálás vádjával. Ezek közül kétszázetret – a lakosság három százaléka – ítélték el ténylegesen, arányosan nézve jóval több embert, mint Magyarországon. Sőt mi több, 1945 decemberében csaknem százezer holland férfit és nőt tartottak börtönben háborús bűnök elkövetésének és kollaboráns tevékenység vádjával.⁶ Ezzel szemben a magyar jogi eljárások súlyosságukban meghaladták a hasonló francia, olasz és osztrák procedúrákat. Viszont az is igaz, hogy Franciaországban és Olaszországban tízszer annyi statáriális vagy törvénytelen kivégzést hajtottak végre, mint amennyit hagyományos eljárás után. Magyarországon a lincselések aránya minden bizonnyal sokkal kisebb volt.

Csehszlovákiában, Lengyelországban, Jugoszláviában, Görögországban és Ukrajnában a második világháborús időszakban és gyakran az ezt követő években is polgárháború dúlt, így a magyarországi tisztogatásokkal való bármiféle összehasonlítás értelmetlen.

mákhöz, s végezetül hogy mit szerettek volna elérni a megtorlás vezetői, és mi sikerült nekik.

A háború utáni megtorlás határozott célja volt a náciellenes szövetségnek, s ezt számos alkalommal hangoztatták is. A szövetségesek világosan az illető országok értésére adták, hogy még a legfőbb háborús bűnösöket nemzetközi haditörvényszék elé állítsák majd, addig a többi német tisztet visszailleszték abba az országba, amelyikben a bűnét elkövette, hogy ott lehessen ítélni felette. Németország korábbi szövetségeseinek segíteniük kell majd az elfogatásban azáltal, hogy átadják, illetve törvény elé állítják és elítélik saját háborús bűnösöket. Ezt a követelést megfelelő módon rögzítették is a Magyarország és a szövetségesek által aláírt 1945. január 20-i fegyverszüneti megállapodás 14. cikkelyében. Hasonlóképpen kimondta a népbíróóságok felállításáról szóló törvény a magyar népet ért történelmi katasztrófa kezdeményezőinek és bűnrészeseknek büntetőjogi felelősségét, ez a VII. számú törvénye lett az új demokratikus magyar államnak. (1945. szeptember 16-án, amikor a törvényt beiktatták, a népbíróóságok már jó ideje működtek.)

Más európai országokhoz hasonlóan a magyarországi népbíróóságok is ambivalens helyzetben voltak. Egyrészt érződött a szövetséges hatalmak igénye, hogy a háborús bűnösök törvény elé állításával hozzájáruljanak a törvényes rend helyreállításához. Még a Szovjetunió sem vette jó néven az önkényes igazságszolgáltatást. Másrészt nyilvánvaló volt az antifasiszta pártok és a szovjet vezetés szándéka, hogy kiiktassák a hatalomból a régi társadalmi és politikai elitet. Magyarország ideális terepnek bizonyult az utóbbi cél megvalósítására, hiszen a régi rend képviselőinek többsége vagy nyugatra szökött, vagy szovjet hadifogolytáborokban volt, vagy teljesen hitelét veszítette és megfélemlítetté vált. Ez mind hozzájárult az új elit kialakulásához.

A baj az volt, hogy a változásokért közel sem lelkesedett az összes magyar. Bár pontos adat nem áll rendelkezésünkre a kérdéssel kapcsolatban, egyértelműnek látszik, hogy a lakosság többsége a Vörös Hadsereg megérkezését inkább megszállásként, semmint felszabadításként élte át, ezen kívül az, hogy nem igazán törődtek az antifasiszta pártok vezetőivel, ezek a pártok ugyanis a Vörös Hadsereg érkezése előtt igen kicsik voltak vagy nem is léteztek. Emellett nem érezték úgy, hogy a régi rezsim égbekiáltó bűnökét követett volna el a nép ellen. Mivel igen kevesen voltak forradalmi hangulatban, az új vezetés úgy érezte, ezt a hangulatot neki kell megteremtenie. Az első lépésben arról akarták meggyőzni a népességet, hogy előző vezetőik áldozataivá váltak, és egyhangúlag elégtételt követelnek. Erre a célra a legmegfelelőbb eszköznek a népbíróóságok tűntek.

Jellemző ahogyan 1945-ben a szociáldemokrata igazságügy-miniszter, Ries István egyszerre ragaszkodott a szigorú jogi procedúrák betartásához, illetve a forradalmi politikai igazságszolgáltatáshoz. Vagy, amint egyetlen mondatban önmagának oly fölényesen ellentmondva kifejtette: „A számonkérésnek kérlelhetetlennek és pártatlannak kell lennie, hogy mindenki számára világos legyen: akik ezeket a bűnöket elkövetették, nem számíthatnak igazságra, csak megtorlásra.”⁷ Ries, aki később a kommunista rendőrség kínzásaiba halt bele, ragaszkodott hozzá, hogy a népbíróóságok vezetői ne hivatásos bíróként viselkedjenek; hogy feladatuk az előző huszonöt év magyar fasizmusának leleplezése; hogy a bírók az új, demokratikus Magyarországot képviselik, ezzel is segítve az új népi állam építését. Hasonlóképpen minden vádirat kimondta, hogy a vádlottak egy hite-

Erővid statisztikai bevezető után hadd térjek ki annak az alapvető kérdéskörnek a tárgyalására, hogyan kezdődött, és miként bontakozott ki a magyar megtorlás, milyen mértékben tartotta magát a rendőrség és a népbíróóság a nemzetközileg elfogadott nor-

lét vesztett rezsimet képviseltek, amely illegálisan, ellenforradalommal került hatalomra 1919-ben, és amelynek büns tevékenysége elkerülhetetlenül vezetett a Németországgal való szövetséghez, a háborúhoz és az ország pusztulásához. Ez azonban nem akadályozta meg a bíróságokat abban, hogy különbséget tegyenek az illegális ellenforradalmi tevékenység különféle formái között. A Horthy-rendszerben végzett szolgálat önmagában még nem volt bűn, ezzel szemben a Horthy-korszak utáni nyilas rezsimben való részvétel már igen. Szálasi nyilaskeresztes kormányának tagjait bűnösnek találták, és sokukat halálra is ítélték pusztán a Horthy-kormányzó illegális kormánya elleni, 1944. október 15-i lázadásban való részvétel miatt.

A népbíróságokat megbízott tagok alkották: népbírák, népügyészek vagy politikai ügyészek; mind az antifasiszta koalíció tagjai (kommunisták, szociáldemokraták, parasztpártiak, kiszagdák, polgári demokraták és kriptokommunista szakszervezeti vezetők). Még az ügyészek sem voltak feltétlenül jogászok, csak a tárgyalásvezető bíró volt minden esetben hivatásos, akit azoknak a jogászoknak a szegényes listájáról választottak, akik nem kompromittálódtak teljesen az előző rendszerben. Azonban a tárgyalásvezető bírónak nem volt szavazati joga – ami egyébként nem sokat számított, hiszen az ítéletet már jó előre elrendezték, sokszor az antifasiszta koalíción belüli hosszas belső huzavona után. A védőügyvédek a vádlottak maguk választották, de a hatalom által jóváhagyott listáról. A folyamat egészében nem különbözött semmiben a háborút követő francia, holland, dán és norvég gyakorlattól.

A bíróságok forradalmi karakterét már a kezdet kezdetén megalapozta, amikor 1945. február 4-én a népbíróság halálra ítélt, és Budapest egyik főterén felakasztott két tiszthelyettest. Azzal vádolták őket, hogy felelősek voltak a keleti fronton 1942 őszén elkövetett vérengzésért, amikor egy büntetőtábor több mint száz, javarészt zsidókból, kommunistákból illetve állítólagos kommunistákból álló lakóját lemészárolták.⁸ Ami a forradalmi helyszínen kívül is drámai ebben a perben: az, hogy amikor történt, még tartott Budapest ostroma, valamint az, hogy a háborút követő időszak folyamán első ízben vetette el a bíróság a vádlottak védekezését, mely szerint „felsőbb parancsra cselekedtek”. Ugyanez a történelmi jelentőségű döntés ismétlődött meg később a nürnbergi per során.

Amikor megkezdődtek a főbb perek, melyeken a korábbi kormánytagok s más politikai és katonai vezetők ellen felhozott vádakot tárgyalták, a procedúra méltóságából annyit tartottak meg, amennyit például Franciaországban Pétain marsall és a korábbi miniszterelnök, Laval pere során.⁹ A túlélő nyilaskeresztes vezetők későbbi panaszainak dacára a főbb vádlottak megkínzásáról szóló történetek nem bizonyultak igaznak. Nem ettek kevesebbet, mint Budapest éhező lakossága, kaptak némi időt védőbeszédük kidolgozására, és mindannyian el is mondták azt a bíróság előtt. Szálasi Ferenc nyilaskeresztes vezér nem csak semmiféle megbánást nem mutatott, de hosszasan bizonygatta is ügyének igazát. Bárdossy László korábbi miniszterelnöknek engedélyezték (bár valószínűleg csak a tárgyalás vezetőjének határozatlansága miatt), hogy a Molotov–Ribbentrop-paktumra és Lengyelország keleti részének 1939-es megszállására hivatkozva megindokolja az egykori Magyarországhoz tartozó jugoszláv területek 1941. áprilisi katonai megszállását. Az intervenció indoklása mindkét esetben az volt, hogy mivel Lengyelország és Jugoszlávia megszünt önálló országgént létezni, szükségessé vált az ott élő honfitársak megvédése.¹⁰

Késéskívül Bárdossy pere volt a legérdekesebb és legellentmondásosabb. Az igen intelligens és nagy meggyőző erővel rendelkező volt kormányfő ragaszkodott álláspontjához, mely szerint Magyarország jogos területi követelése miniszterelnöksége idején, 1941-ben indokoltá tették mind Jugoszlávia egyes részeinek megszállását, mind pedig Magyarország csatlakozását Németország oldalán a Szovjetunió elleni háborúba. Major Ákos, a tárgyalás főügyésze, aki maga is katonai ügyész szerepet töltött be a Horthy-rendszerben, emlékirataiban elismeri, hogy titokban egyetértett Bárdossyval Magyarország területi igényeit illetően. Ilyen körülmények között nem volt számára könnyű fenntartani Bárdossyval szemben azt, hogy a magyar uralkodó osztály a területi revíziót csak kibúvónak használta, hogy a tömegek figyelmét elterelje jogos szociális és politikai sérelmeikről. Bárdossy azzal érvelt, hogy Magyarország tragédiáját az ország földrajzi helyzete okozta, míg a bíróság ragaszkodott hozzá, hogy az ok az ország rossz társadalmi szerkezete volt. Figyelembe véve, hogy sok megfigyelő szemében Bárdossy csak súlyos politikai hibák elkövetésében volt vétkes, szinte hihetetlen, hogy a vádirat szerint bűns tevékenysége és alkotmányserető intézkedései példátlanok nemcsak a magyar, de a világtörténelemben is.¹¹

Sehol Európában nem fogadták el a védelem azon védekezését, hogy nem lehet büntettről és értelemszerűen büntetésről sem beszélni egy megelőzően beiktatott törvényhely nélkül (*nullum crimen et nulla poena sine lege*). Jóllehet Bárdossynak az országgyűlés jóváhagyása nélküli háborúba lépése a Szovjetunió ellen 1941-ben nem számított büntetőnek, a bíróság úgy határozott, hogy most már annak kell tekinteni. A baj az volt, hogy a bíróság érvelése szerint Bárdossy intézkedése az 1920. évi I. törvény miatt minősült illegálisnak. A valóságban: az 1920. évi XVII. törvény cikk értelmében Magyarország kormányzójának közvetlen fenyegetettség esetén joga van a hadsereg országon kívüli mozgósításához – a parlament későbbi jóváhagyásának reményében. Más kérdés, hogy a Kassa szovjet bombázása – ami miatt Horthy kormányzó és Bárdossy hadat üzent a Szovjetunióknak, valóban megtörtént-e.

Tény, hogy a védelemnek el kellett fogadnia az új, visszamenőleges hatályú törvényt – akárcsak Nürnbergben, ahol a nemzetközi bíróság elutasította a védelem érvét, mely szerint a megszállás céljából szervezett összeesküvés korábban nem számított büntettnek sem a német, sem a nemzetközi jogrendszerben. Hasonlóképpen nem fogadták el a bíróságok – sem Magyarországon, sem a többi európai országban – a *tu quoque* elvét, azaz hogy esetenként a bírák is elkövették ugyanazokat a tetteket, mint a vádlottak. Így például a bíróság elítélte a magyar hadsereg által 1942-ben Észak-Jugoszláviában elkövetett vérontást, a túsztizedést és a gyilkosságokat. Ugyanakkor 1944–1945 folyamán Budapest-szerte olvasni lehetett a Vörös Hadsereg parancsnokságának plakátjait, melyek minden egyes szovjet katonára lelövésért vagy akár csak megsebesítésért is tíz civil agyonlövését helyezték kilátásba.¹²

Eredetileg úgy tervezték, hogy a főbb perek anyagát oktatási célokra fogják majd használni. Ebből semmi sem lett, részben a demokratikus koalíciót 1947-re felváltó kommunista rezsim titkolózása miatt, részben pedig azért, mert a tárgyalások során nyilvánvalóvá vált, hogy a közvélemény nem ért teljesen egyet a perekkel. Ez a megosztott-

ság sehol sem volt szembevetőbb, mint az 1945 októberében és novemberében lezajlott Bárdossy-per során. Miközben Bárdossy mártíriumának legendája egyre nőtt (különösen a keresztény középosztály körében), a tárgyaláson jelenlévők egyre inkább a volt miniszterelnök kivégzése mellett ágáltak.

Major Ákos, a bíróság elnöke szerint – s ez egybeesik a saját tapasztalataimmal – a háborús bűnösök perének közönsége nagyrészt zsidó túlélőkből állt. Ezeknek az embereknek a többsége szörnyű üldöztetéseket élt át, több családtagjukat elvesztették, így érthetően nehéz volt számukra különbséget tenni Bárdossy, vagy Endre László között, jóllehet utóbbi személyesen volt felelős félmillió zsidó auschwitzit deportálásáért.¹³ Mégis az, hogy a magyarországi zsidó túlélők száma meghaladta a bármely más tengelyhatalmi ország zsidó túlélőinek számát, az pontosan a Horthy-rezim kétértelmű, zavaros és ellentmondásos zsidópolitikája miatt volt, amelynek számos képviselője akkor éppen a vádlottak padján ült. Tragikus módon, ahogy ezt Major Ákos is megjegyzi emlékirataiban, a közvélemény a zsidó áldozatok bosszújának tekintette a háborús bűnösök perét.¹⁴

A háborús bűnösök perének „zsidó” jellegét felnagyította az a tény, hogy a bírók és az ügyészek nagy része is zsidó származású volt. Ez cseppet nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy egyedül a zsidók nem kompromittálhatták magukat a náci-barát rendszer idején. Még az új rendszer olyan elszánt híve, mint a kismemesi származású és nem zsidó Major Ákos sem hagyta ott a magyar hadsereget – Szálasi hatalomra kerülése után sem, sőt a háború végéig hadbíróként sok dezertőr és ellenálló fölött ítéltkezett. Majort mindenestre engedékeny bírónak ismerték a náci idején (ellentétben a kommunista időkben szerzett hírnevével), és a háború alatt öccsén, a híres kommunista színészen, Major Tamáson keresztül kapcsolatokat tartott fenn a kommunista ellenállókkal. Ennyi bőven elegendő annak megértéséhez, hogy miért bízhattak meg Majorban és társaiban az antifasiszta pártok, főként a kommunisták.

A bíróságon megjelenő zsidók magas arányát sajnálkozva vette tudomásul a nagy szociológus, Bibó István, és a kommunista újságíró, Losonczy Géza is. Utóbbi felháborodottan tiltakozott a *Szabad Nép* hasábjain az olyan baklövészek ellen, amilyen például Jankó Péter bíró elszólása volt az egyik tárgyalás során. Jankó szerint a háború idején a magyar kormány jobban tette volna, ha a háborút ellenző zsidókra hallgat, és a náci Németország ellen fordul.¹⁵ Losonczy elutasította ezt az érvelést, arra hivatkozva, hogy a perekben az egész magyar nép ítéltkezik a vádlottak felett. Mellesleg minél többször olvasom ezeket a sorokat, annál inkább úgy tűnik, hogy a tárgyalást vezető nem zsidó származású Jankó – tudatosan vagy sem – azt a háborús antiszemita rágalmat idézi új formában, miszerint a zsidók szabotálták Magyarország háborús törekvéseit, s emiatt elenségnek kell tekinteni őket.

A tárgyalások közönségének zabolátlanságát is felülmúlta a korabeli sajtó előftéletes és alpári hangneme. A részben zsidó túlélők által szerkesztett lapok gyakran szélsőjobboldali, antiszemita elődjeik bombasztikus és hisztérius stílusát használták. A tárgyalások idején az újságok sürűn utaltak a vádlottak német, illetve Szálasi állítólagos örömei származására. A sajtó a vádlottakat söpredéknek, sakálóknak és hentéseknek nevezte; célozgatott szexuális preferenciájukra, és korrupt, ostoba pszichopátáknak állította be őket. A valóságban a vádlottak padján sok intelli-

gens, művelt és megvesztegethetetlen személy ült, ami csak tovább növelte büntetőjogi felelősségüket. Jellegetes a „fenevad hordágyon” képaláírás annak a Budapestre érkező, háborús bűnösökkel gyanúsított személynek a képe alatt, aki még lábra állni sem tudott. Ismét meg kell azonban jegyezni, hogy a magyar lapok stílusa alapvetően nem tért el például az akkori francia vagy dán újságok szokásos stílusától.

A mai Amerikából nézve nehezen elfogadható az az európai gyakorlat, ahol a bíró újszólván átveszi a nyomozó hatóság és az ügyész szerepét. Hogy vallomást csikarjanak ki a vádlottakból, valamint, hogy a közönséget kielégítsék, a bírósági elnökök, a népbírók és a vád képviselői egymással versengtek a vádlottak provokálásában és ócsárlásában. Ennek eredményeként a nem teljesen normális Szálasi Ferenc több méltósággal került ki az eljárásból, mint némelyik vádlója. A Bárdossy-per alatt Szalai Sándor politikai ügyész (magasan képzett, de sajátos gondolkodásmódú szociáldemokrata szociológus) azt a vallomást próbálta meg kicsikarni Bárdossyból, hogy nem az egész ország, hanem csak ő és társai voltak a felelősök azért, hogy Magyarország a náci utolsó csatlósa lett. Szalai tévesen azt hitte, hogy Bárdossy vallomása javítja majd Magyarország helyzetét a közelgő párizsi békekonferencián. A közvélemény azonban nem látott egyebet – illetve a legenda azt őrizte meg –, hogy egy heves vérmérsékletű és esetenként otromba zsidó értelmiségi ki akarta hozni a sodrából a finom és nagy önuralommal rendelkező, régimódi gentlemant.¹⁶

Nem kétséges, hogy a népbíróságok módszerei és viselkedési normái ma teljességgel elfogadhatatlanok lennének Magyarországon. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az ország romokban hevert, és egymillió vagy annál is több halottja volt – katonák, zsidók és nem zsidók vegyesen. Ezenkívül több ezernyi magyar követett el gyalázatos bűnöket saját honfitársai ellen. Egy részüknek fizetniük kellett ezekért a bűnökért, ha másért nem, hát azért, hogy levegyék a felelősség súlyát a többi magyarról. Végül is kevés olyan nem zsidó magyar állampolgár akadt, akit semmilyen felelősség nem terhelt a zsidókat ért szörnyűségek miatt, és majdnem minden magyar egyetértett, legalábbis kezdetben, a Horthy-rendszer területi revíziós politikájával, amely egyértelműen a Németországgal kötött szövetséghez és a háborúhoz vezetett. Végezetül pedig valakinek fizetnie kellett azért, hogy Magyarország harminc éven belül másodszor is vesztesen kerüljön ki a háborúból. Igaz, hogy Horthynál, Bárdossynál, Telekinél vagy Imrédynél sokkal jobb politikusok sem tudták volna elkerülni Magyarország tragédiáját. A háború mindenképpen elérte volna Magyarországot; zsidók és nem zsidók haltak volna meg, függetlenül attól, hogy ki van hatalmon.

A kérdés változatlanul az, hogy akik felállították a népbíróságokat és irányították a tisztogatásokat, vajon elérték-e céljaikat. A folyamat kiterjedője és kezdeményezője a kommunista párt volt. Kétségtelenül elérték azt a célt, hogy kiiktassák a hatalomból az előző uralkodó elit maradt tagjait. De később a népbíróságokon a kommunistákat elkapta a gépszíj, aminek következtében nemcsak magyar fasisztákat és kollaboránsokat pusztítottak el, hanem a kommunisták demokratikus szövetségeit, végül pedig magának a kommunista elitnek egy részét is. En-

nek eredményeként a közvélemény képtelenné vált a háborús bűnösök és a sztálinizmus áldozatainak megkülönböztetésére. Még ma is, miután végre hivatalosan is rehabilitálták a kivégzett Jány Gusztáv tábornokot, csak kevés embert foglalkoztat az országban, hogy hogyan is zajlottak le a

háborús bűnösök pereit, s vajon az igazságot szolgálták-e. Ami engem illet, hiszek benne, hogy a korai népbíróságok, égbekiáltó hiányosságaik ellenére, nem hiába működtek.

FORDÍTOTTA SZABÓ DÁVID

J E G Y Z E T E K

1. Nincs két olyan forrás, amely megegyezne a tisztogatásban érintettek pontos számáról. Az itt szereplő adatokat a Balogh Sándor és Jakab Sándor által írt *The History of Hungary After the Second World War 1944–1980* (Budapest, 1986) 19. oldalán és Zinner Tibor, *Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949* (Történelmi Szemle, XXVIII, 1985/1 118–140. oldal) című frásában szereplő adatokból kombináltam össze. Adatokról lásd még: Major Ákos, *Népbírászkodás – forradalmi törvényesség*, válogatta Zinner Tibor (Budapest, 1988) 158–159.
2. A magyarországi németek deportálásáról és az egy-két évvel korábbi zsidó vagyonelkobzásra hasonlító teljes kisemmizésükéről lásd: Tóth Ágnes, *Telepítések Magyarországon 1945 és 1948 között* (Kecskemét, 1993).
3. Lásd: Karsai László, „People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–1946”, kiadatlan kézirat egy Deák István, Jan Gross és Tony Judt által válogatott, az európai háborús megtorlásról szóló esszégyűjtemény részeként. Egyéb általános források még a magyarországi tisztogatásról: Szöllösi-Janze Margit, „Pfeilkreuzler, Landesverräter und andere Volksfeinde: Generalabrechnung in Ungarn”, in *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg* (München, 1991), 311–357.; Lukács Tibor, *A magyar népbírósági jog és a népbíróságok (1945–1950)* (Budapest 1979); Major, *Népbírászkodás*. A témában megjelent más frások nagy része túlságosan előítéletes.
4. Lásd: Zinner Tibor, „Háborús bűnösök pereit” és Szöllösi „Pfeilkreuzler” 331–332. Gárdos Miklós, *Nemzetvesztők. Magyar háborús bűnösök a népbíróság előtt* (Budapest, 1971) 19. Más történelmi alakokkal is foglalkozik, mint Zinner és Szöllösi.
5. A korábbi miniszterelnökök: Imrédy Béla (1938 május–1939 február); Bárdossy László (1941 április–1942 március); Sztójay Döme (1944 március–augusztus); Szálasi Ferenc (1944 október–1945 március). A korábbi miniszterelnök-helyettes Szöllösi Jenő volt (1944 október–45 március).
6. Lásd: Peter Romijn és Gerhard Hirschfeld, „Die Ahndung der Kollaboration in den Niederlanden”, Henke and Woller, *Politische Säuberung*, 289. és 294.
7. Ries igazságügy-miniszter kijelentése többek közt a Jaszovszky által válogatott *Bűnös volt-e Bárdossy László?* (Budapest 1996, 13.) című könyvben olvasható.
8. Rotyis Péter törzserőmester és Szívós Sándor tizedes lámpavasra, zsinórral történt felakasztásáról a részleteket lásd: Major, *Népbírászkodás* 121–126.
9. A franciaországi tisztogatásokról lásd többek között: Peter Novick, *The Resistance versus Vichy: The Purge of Collaborators in Liberated France* (New York, 1968); Henry Rousso, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France Since 1944* (ford: Arthur Goldhammer, Cambridge, Mass., 1991) 10. Lásd még: Fiala Ferenc és Marschalkó Lajos, *Vádolt bitófák* (London, 1958); Fiala Ferenc, *Zavaros évek: A Horthy-korszaktól Kádár Jánosig* (London, 1965). Amint azt Szálasi Ferenc börtönnaplója mutatja, még azt is megengedték számára, hogy élmiszercsomagokat küldjenek neki a börtönbe. Lásd: Karsai László és Karsai Elek, *A Szálasi per* (Budapest, 1988) 37. skk.
10. A Bárdossy-pernek elég vasos szakirodalma van. Jaszovszky *Bűnös volt-e Bárdossy László?* című könyvén kívül lásd még: *A Bárdossy-per*, válogatta Ábrahám Ferenc és Kussinszky Endre, (Budapest, 1945, két kötet); Pritz Pál, *Bárdossy a népbíróság előtt* (Budapest, 1991) és Major, *Népbírászkodás*, 195–260.
11. Lásd: Ábrahám és Kussinszky, *A Bárdossy-per* I. kötet, 20.
12. Ezen kijelentések egyikét tanulságos megjegyzésekkel adja közre Karsai Elek és Somlyai M. Magda, *A felszabadulás krónikája, 1944 ősze–1945 tavasza* (Budapest, 1970), 50. A Csongrád megyében kifüggesztett hirdetés még annak a háznak a felgyűjtésével is fenyeget, ahonnan a lövést leadták.
13. A magyar holocaust fő felelőseinek peréről lásd: Karsai László és Molnár Judit (vál.), *Az Endre-Baky-Jaross-per* (Budapest, 1994); Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, (két kötet, 2. kiadás, New York, 1994) 1317–1329.
14. Major, *Népbírászkodás*, 186
15. Karsai-Molnár: *Az Endre-Baky-Jaross-per*, 38. Lásd még ugyanott 482–483.
16. Szentén feltűztették a magyarokat a perek idején Romániából, Csehszlovákiából és Jugoszláviából a magyar kisebbséggel szembeni embertelen bánásmódról érkező hírek. Ma úgy tűnik, hogy legalább harmincöt ezer magyart, többségében parasztot öltek le Tito partizánjai a Vajdaságban, bosszúból a Bárdossy miniszterelnökség alatt, 1942-ben a magyar sereg által legyilkolt ezer parasztért. Erről lásd: Cseres Tibor, *Vérbosszú a Bácskában* (Budapest, 1991). Csehszlovákiában a magyaroknak – és németeknek – semmilyen személyiségi jogai nem voltak, Romániában pedig számos magyart öltek meg bosszúból a háború alatt magyar csapatok által megölt románokért.

Az ötödik lovas a nevetés

A NOBEL-DÍJAS DARIO FO

VÁCLAV BĚLOHRADSKÝ

Mao Ce-tung: „A történelmet a közemberek csinálják, de az urak mesélik el nekünk.”
Dario Fo: *Mistero buffo*

Az urak ellen

„Dario Fo irodalmi Nobel-díjat kapott. Svéd misztérium. Azt gyanfom, hogy a stockholmi italoofil döntés mögött az országunkról kialakult nem túl hízelgő elképzelés húzódik meg: Olaszország az improvizátorok, kóklerek, szemfényvesztők, az olyan emberek földje, akik másnak adják ki magukat, mint amik valójában; már nem a szentek, a tengerjáró hajósok és a költők, hanem csupa *zanni* és *pulcinella* országa” – írta Giovanni Raboni, a híres kritikus a *Corriere della Sera*-ban. „Az emberek többsége az olaszokat teátrális nemzetnek tartja” – kontrázott neki Belardinelli, egy másik ismert kritikus. „Egy bohóc értelmetlen kitüntetése” – mondja a vatikáni *Osservatore romano*. „Klerikalizmusellenessége kocsmái” – jegyezte meg a pápa gyónatója, Vittorio Messori. „Van Isten, és Isten kommunista” – jelentette ki a drámaíró fia, Jacopo, mikor meghallotta a svéddek döntését. „Van Isten, és Isten bohóc” – felelt rá az atya, Dario. „Pofon ez az egész olasz irodalomnak, mindannak, amit e század második felében az olasz irodalom létrehozott” – írja Giulio Feroni, a római egyetem olasz tanszékének a professzora. „Nemcsak az irodalom, hanem a vallás is megváltozott; ma a pápa Bob Dylan dalait kommentálja, miért csodálkozunk hát, ha egy színész kap Nobel-díjat. Szétzilálódtak a kategóriák, nincs fórum a megítélésre... Az elkötelezettség többet számít, mint a mű” – teszi hozzá az olasz italisták nesztora, az Universitas urbinata rektora, az örökös szenátor Carlo Bo. Dario és a felesége, Franca '68 két guruja. De olyat is olvashatni, hogy a mi Molière-ünk. Umberto Eco kineveti a sötét öltönyös, nyakkendőös egyetemi értelmiségiek fennhéjzását, akik megszokták, hogy irodalmi díjakkal, tanszékekkel és kritikákkal seftelnek: „Örülök. Nagyon örülök. Fo a barátom. De azért vagyok boldog igazán, mert egy olyan szerzőt tüntettek ki, aki nem tartozik a hagyományos egyetemi körköz.”

A Nobel-díj olasz kritikái visszhangja mögött olyan probléma rejtezik, amely, úgy hiszem, századunk egyik nagy toposza, s Olaszországban – iszonyú méretűre torzítva a háború utáni olasz történelem görbe tükrében – még jobban látható. Az értelmiségiek szerepére gondolok az ipari

tömegtársadalomban, az igazágtalan és erkölcstelen *status quo* elleni harcukra. Mik a határai „a szellemi emberek politikai elkötelezettségének, akik tudják, miről szól a történelem”, ahogy Patočka írta? Mi volt a részük „egy új, igazságosabb világ” építésében e században? Egy igazságosabb társadalmi rend történelmi győzelme nevében mekkora erőszakot vehet védelmébe az ember egy demokráciában, és milyen indokok alapján? Ilyen kérdésekkel jár együtt a Dario Fónak ítélt irodalmi Nobel-díj.

Bevezetül három kommentár. Az elsőt Carlo Fruttero és Franco Lucentini írta. A híres szerzőpáros annak a felvilágosult piemonti társaságnak a képviselője, amelyikhez Einaudi, Bobbio, Eco, Vattimo is tartozik. Ezt írják: „Ahogy követték egymást a színházi évadok, Dario Fo kezdett unalmassá válni, önmagát ismételtette, folyton ugyanazt a néhány patront próbálta elsütögtetni. Az egyik oldalon a gazdagok, az urak, a kizsákmányolók, a papok, az amerikaiak, a rendőrség, a kapitalizmus, a másikon pedig a proletárok, a szegények, az elnyomottak szent lázadása... A hetvenes években az egyik előadásban az újszülött Nobel-díjas rokonszenvvel célozgatott a Vörös brigádok ötágú csillagára. A korabeli beszámolók szerint a színházat majd szétvetette a taps. Ki tudja, nem lesznek-e most kihúzva ezek a célzások a Stockholmban oly nagyra értékelt szövegekből? De hát Dario Fo, akárcsak számtalan elvarátja, mindig kész egy piruetet bemutatni: nem úgy gondoltam, nem hittem, eszembe sem jutott, hogy gyilkosságokig fajulhat, például Carlo Casalegna meggyilkolásáig, hogy csak egy hozzánk közelállót említsünk... Egy sereg kitüntetéset kapott a mindenféle árnyalatú vörös zsarnokoktól. Legutóbb Vörös Segélynek hívták azt a szervezetet, amelyik jogsegélyt nyújtott a hazai terroristáknak, s amelyet a mi clownunk bőkezűen támogatott. Most Stockholmból azt üzenik nekünk, hogy nagy fróról van szó, aki Pirandellohoz, Montaléhoz hasonlítható. Bizonyára így van, Bertinotti, a *Rifondazione comunista* titkára majd meg is erősíti nekünk.” (*La Stampa*, 1997. 10. 10.)

Natalia Aspesi cikkének *Felemelt öklök és nosztalgia* a címe, s így kezdődik: „Az erőszak és a lelkesedés évei; a máladózó színházak, a jövő érzete, a hátakon végigfutó borzongás a rendőri rajtaütések alkalmával; a tudat, hogy egy eszményekért folyó harcnak vagyunk a részesei, az öröm, hogy képesek voltunk nevetni a drámai események és az olyan, ma már a nyelv őskorába tartozó komoly szavak szünetében, mint munkásosztály, elvtársak, parlamenten kívü-

Az 1970 óta Olaszországban élő cseh filozófus frását a „Literární noviny” 1997. 45. számából közöljük.

li ellenzék, urak, dolgozó nép.” (*La Repubblica*, 1997. X. 10.)

A harmadik jegyzet szerzője Lorenzo Mondo: „Kételyeket ébresztenek a kitüntetés társadalmi indítékai is, amelyeknek szigorúan véve nem is szabad számítaniuk. De jó, fogadjuk el, hogy a hatalmasokat ostromozni kell, még ha az ostort tartó kezét egyoldalú ideológia vezérli is... Az üldözött nimbusza azonban nem illeti meg Fót. Van némi különbség közöttük és mondjuk Szolzsenyicin vagy Soyinka, a totalitárius, gonosz rendszerek üldözöttjei között... Feltéve persze, ha nem akarjuk Dario Fo stílusában átférni nemcsak költészetünk, de országunk történelmét is.” (*La Stampa*, 1997. 10. 10.)

Igen, átférni az ország történelmét. Maga Fo is hangsúlyozza, hogy a Svéd Akadémia a díjjal „a politikai színházat és a politikai elkötelezettséget” tüntette ki. Csakhogy ezt a fajta totális elkötelezettséget nem lehet elválasztani a történelmi igazság kérdésétől. Idézzük emlékezetünkbe az *Egy anarchista véletlen halála* című darab szerzőlött drámai hátterét. A munkásmegmozdulások tetőpontján, 1969. december 12-én bomba robban a milánói Banca dell' Agricoltureában, az eredmény tizenegy halott. A kormánypárti sajtó és a rendőrség azonnal az anarchistákat vádolja. 1969. december 15-én a milánói „Markó utca” ablakából kiesik és meghal Pino Pinelli, egy anarchistákhoz húzó vasutas. „Az ellene és társa, Pietro Valpreda ellen felhozott bizonyítékok súlya alatt szánta el magát öngyilkosságra” – állítja a különös haláleset hivatalos változata. Az olasz értelmiségiek mozgásba lendülnek, nem hisznek az olcsó magyarázatban, gyanúsítják a titkoszolgálatot, a tőke összeesküvését, a NATO-t, a CIA-t. Pietro Valpredát később szabadon engedik. A fiatalok, a munkások és az értelmiségiek tiltakozása fokozódik, az egész ország alapjaiban rendül meg, az olasz demokráciára még soha nem hárult ilyen tömegnyomás. „A megrémült kormány és a NATO keresi a módját, hogyan törvényesítse a fokozódó megtorlást, s a görögországihoz hasonló jobboldali fordulatot készít elő” – állította nem egészen indokolatlanul a baloldali vulgata, s ezt osztotta az olasz értelmiségiek döntő többsége is, akik aztán ezt az egyszerű magyarázatot alkalmazták a következő évtized minden eseményére. Az akkori „ólmos évek” főszereplői, az egyetemi hallgatók ma professzorok, úgyhogy ez a vulgata bekerült a jelenlegi középiskolai történelemtankönyvekbe is.

Soha nem felejttem el olaszországi emigrációm egyik első napját. Mentem Genovában a Balbi utcán, ahol az egyetem van, lélekben felkészülve a hivatallal vívandó csatára, mert ki kellett volna fizetniük sovány ösztöndíjamat. Hirtelen kinyílt a bölcsészkar legfelső emeletén egy ablak, s iszonyú üvöltés kíséretében kirepült rajta egy műanyagból készült hatalmas bábu, mellén „Pinelli” felirattal. Vörös festékkel volt megtöltve, s a lé nagy loccsanással szakadt ki belőle, rá a járókelőkre, az arra haladó autókra, az egyetem ódon falaira. Pino Pinelli szimbolikus vére engem valami csoda folytán elkerült, pedig nem messze álltam onnan, ahol a bábu földet ért. Megértettem akkor, hogy „az erőszak és a lelkesedés hetvenes éveit” elsősorban arról fognak szólni, hogy miként lehet elkerülni a vért. A baloldali értelmiségiek kifejezetten és egyértelműen Pinelli meggyilkolásával gyanúsították Luigi Calabresit, a milánói rendőrség

politikai osztályának fiatal, művelt felügyelőjét. A *Mistero buffo* című darab bevezetőjében is van célzás a defenesztrációra. („Szaladjatok csak gyorsan ide, mondják a rendőrfelügyelők, s az ajtó helyett tévedésből az ablak felé mutatnak, az ilyesmi gyakran megesett – a középkorban.”) A *Lotta continua*, ez a szélsőbalos napilap kíméletlen, személyeskedő kampányt folytatott Calabresi ellen, s közvetve és közvetlenül többször is Pinelli megbosszulására szólított fel. A felügyelő beperelte a lapot, Pinelli özvegye beperelte a felügyelőt, a per elhúzódott, a szerencsétlen Pinelli holttestét exhumálták, az egészet a bíróság jogerős felmentő ítélete zárta le 1975-ben. Luigi Calabresi felügyelő azonban akkor már három éve halott volt: „ismeretlen tettesek” 1972. május 17-én lelőtték. E büntetért nemrég ítélték huszonkét évi börtönre a *Lotta continua* szélsőbalos párt egyik alapítóját és fő ideológusát, Adriano Soffrit, két büntetésével, Giorgio Pietrostefanival és Ovidio Bompresivel egyetemben. A vádirat szerint Calabresi felügyelő Bompresit és Leonardo Marini gyilkolták meg, Soffri és Pietrostefani megbízásából. Leonardo Marini a gyilkosságban való részvételt „a lelkiismeret-furdalás súlya alatt” vállalta be 1988-ban, s ő mártotta be volt elvtársait. Mindahányan ártatlannak vallják magukat, különböző mértékben azonban elismerik erkölcsi felelősségüket a Calabresi felügyelő elleni uszításban. Akiről utóbb ugyanis kiderült, hogy valójában nem volt bűnös, legalábbis büntetőjogilag nem. Ellenkezőleg: az új, képzett rendőr típusát képviselte, aki jelentős szerepet játszott a maffia elleni harcban is. De ez egy másik történet.

Mikor Dario Fo megtudta, hogy neki ítélték a Nobel-díjat, nyomban megígérte, hogy a pénzt arra használja föl, hogy kihozassa a börtönből az ártatlanul elítélt Soffrit, Bompresit és Pietrostefanit. A frankfurti könyvvásáron kijelentette: „(A milánói bírónak) megküldöm ítéletük indoklásának a szövegét, amely ítéletükkel 22 évre börtönbe küldték Soffrit, Bompresit és Pietrostefanit, s amelyből színpadi változatot készítettem. A szöveg önmagában is hihetetlenül mulatságos. Szöveggönyvet csinálók belőle... meg kell szakadni a röhögéstől, annyi abszurd jelenet, geg van benne.” Igen, igazságtalan bírói ítélet a demokráciákban elég gyakori, a nem éppen tökéletes olaszországi demokráciában gyakoribb, mint máshol. Csak az a meglepő, hogy az olyan értelmiségiek, mint Dario Fo, mennyire fenntartás nélkül ünnepelték ugyanezeket a bírónak, amikor kereszténydemokratákat küldtek börtönbe „pártjuk törvénytelen pénzügyi támogatásának” a vádjával. Egy német újságíró kérdésre, hogy mit üzen Németországnak, Dario Fo azt válaszolta: „Szeretném betutazni az egész országot, mint 1977-ben, Stammheim idején... Akkor is egy egész színházi előadást szenteltem az akkori halálesetek hivatalos rekonstrukciójának. A nevetés révén akartam gondolkodásra kényszeríteni.” E válaszból kilóg a lóláb. Fo itt a Baader–Meinhof-féle terrorista csoport tagjainak kollektív öngyilkosságára céloz a Stammheim-börtönben: hárman 1977 szeptemberében, Baader már 1976-ban követett el öngyilkosságot. A modern olasz történelmi lexikonok többnyire jelzik, hogy az öngyilkosságról szóló változat gyanús: „hivatalos, állami”. Dario Fo, akárcsak az egész európai baloldal, az imperialista államot, az urakat, a titkosrendőrséget, az intézményrendszert vádol-

ta nyilvánosan. „Miért fogadták Olaszországban olyan el-
lentmondásosan az Ön Nobel-díját?” – kérdezte tőle egy
másik német újságíró a frankfurti sajtókonferencián. A
választ maga is megadhatta volna: ha Fo munkássága mo-
dern történelmünk eleven része kell hogy legyen, akkor át
kell írni például a háború utáni Németország történelmét
is: ha Stammheimban gyilkosság történt, ki adott rá paran-
csot? Vagy talán a demokratikus Nyugat-Németországban
a rendőrség önkényesen gyilkolhatta a foglyokat? Azok-
nak, akik Egon Krenzert eltűnték, legyen bátorságuk ahhoz,
hogy következtetések maradjanak. Hajlandó az újságíró,
s vele együtt a német közvélemény vitát nyitni a németor-
szági ólmos évekről, és belevágni a németeket most diadal-
masan újraegyesítő Nyugat-Németország háború utáni tör-
ténelmének kritikus újraértékelésébe? Ez az újraértékelés
az ára Dario Fo Nobel-díjának, melyet – ha komolyan
akarja venni – az európai kultúrának kell megfizetnie.

A tapasztalat ellen

Dario Fo lenne korunk társadalmi elkötelezettségű művé-
szének a példája? Munkássága valóban példaértékű abban
a sajátos értelemben, ahogy azt nekünk a Svéd Akadémia
tagjai üzenik?

Idézzünk fel egy bekezdést Walter Benjamin *A fiatalág
metafizikája* című írásából – a szerző töredékes életműve a
hatvannyolcas kultúra egyik nagy toposza: „Harcunkat
azért vívjuk, hogy felelős emberek legyünk az álarcos lé-
nyekkel szemben. A felnőtt ember álarc a tapasztalat. Ki-
fejezéstelen, áthatolhatatlan, változatlan. A felnőtt már
mindent átél: fiataltságot, eszményeket, reményeket, nő-
ket. Minden pusztá illúzió. Lehet, hogy igaza van. Mit fe-
leljünk neki? Hisz nincs meg a kellő tapasztalatunk. Pró-
báljuk meg azonban letépni róla az álarcot. Milyen tapasz-
talatokra tett szert a felnőtt? Mit akar átadni nekünk? Min-
denekelőtt egy valamit: hogy ő is volt fiatal, hogy ő is azt
akarta, amit most mi, hogy ő sem hitt szüleinek, de az élet
megtanította, hogy a szülőknak igazuk volt. Elégedetten
somyogva mondogatja, hogy erre majd mi is rájövünk; jó
előre leértékeli a ránk váró éveket avval, hogy könnyed, if-
jonti butáskodásnak tartja őket, amelyek csak bevezetőül
szolgálnak az igazi élet hosszú józanságához... Ifjúságod rö-
vid éjszaka, töltsd ki mámorral, aztán jön a nagy tapaszta-
lat, a kompromisszumok ideje, a gondolatlanság, az apá-
tia. Ilyen az igazi élet. Igen, ez az ő tapasztalatuk, a mindig
egyforma, a mindig változatlan tapasztalat: az élet értelmet-
len. A brutalitás... Mindannak, aminek értelme van, ami
szép, igaz és jó, annak önmagában vannak a gyökerei; mi-
nek nekünk a tapasztalat?” *Tapasztalat* című írását Walter
Benjamin *Ardor* álnéven 1913-ban jelenteti meg a *Der
Anfang* című folyóiratban. 1914-ben hozzát teszi, hogy a fia-
talok igazi törekvése „egy új vallás megteremtése, amely
nem hagyja magát megfojtani a felnőttek tapasztalatának
a súlyától”.

A hatvanas évek nemzedéke ugyanezt tömörebben fo-
galmazta meg: „Senkinek ne higgy, aki túl van a harmin-
con.” Az 1968 szeptemberből származó, kanonikusnak szá-
mított *Columbia liberated* című szövegben azt olvashatjuk:
„Az egyetem olyan üzemmódot fogad fel, amely a rend-
szert vezető és olajozott működését biztosító személyzetet
gyártja. Az egyetemi élet sajátos problémái, unalma és ér-
telmetlensége arra az unalmas és értelmetlen munkára ké-
szít fel bennünket, amelyik az igazi életben vár ránk.”

„A felnőttek tapasztalata” és „az igazi élet” radikális bírál-
latának (ami hatvanas-hetvenes években a fiatalok lázadá-
sának a magját képezi az ipari tömegtársadalom ellen, a fi-
lozófia gyökerei „a nagy eszmények önmagukban vannak,
minek nekünk a felnőttek tapasztalata” mondatban rejle-
nek. Az eszmények másik világból valók, nem a mi hétköz-
napjaink, a gazdasági célszerűség, a politikai pártok rend-
szere és a jogállam világából. A prózaíró Milan Kundera
korszakos kritikáját adja a fiatalság, „a lírai kor” eme meta-
fizikájának (így hangzott regényének, *Az élet máshol van*
nak az eredeti címe). Kundera e kor Kantja, műve pro-
legomena a *status quo* elleni minden jövőendő lázadáshoz.
A lírai korban kiáltásokat adunk ki magunkból, fel-felri-
koltunk, például így: „mert most harcba szállok, / nagy-
anyám, / e világ szépségéért”. Wolker nagyanyjának azon-
ban nincs miért félteni az unokát: a világ színe előtt jámi-
kelni nem ugyanaz, mint kimenni a világba.” „A líra olyan
terület, ahol minden állítás igazgá válik... A költőnek sem-
mit nem kell bizonyítania; az egyetlen bizonyíték az él-
mény pátosza. A lírai génusz a tapasztalatlanság génusza.”

Emlékszem, Kundera könyve milyen óriási hatással volt
a hatvannyolcas olasz értelmiségi Don Quijoték „megoko-
sodására”. Sokan rajtam keresztül üzenték meg neki, hogy
könyve révén jutottak el annak a szerepnek a mélyebb
megértéséhez, amit az akkori évek véres bohózatában ját-
szottak. Marad a kérdés, hogy honnan érkezett a technikai-
adminisztratív racionalitás korában a líraiságnak az a hatal-
mas hulláma. Bele volt kódolva abba az ellentmondásba,
amely az elitkultúrára irányuló egyetemi képzés és ennek
az elitkultúrának a tényleges politikai jelentéktelensége
között az ipari tömegtársadalomban feszült, s amely jelen-
téktelenséget a globális faluban született első nemzedék
épp megtapasztalta a saját, vitaminoktól cserzett bőrén? A
nyolcvanas éveket mindenesetre a tapasztalat és a realiz-
mus éveinek tarthatjuk, melyeket minimalizmus, irónia és
a történelmi illúziók szerepének a kritikája hatott át.

Dario Fo a *Mistero buffo*ban a
vallási vizionárius fra Dolcino életét és művét dicsőíti. Fra
Dolcino minden lexikonban benne van, nagyjából a kö-
vetkezőt írják róla: apostoli testvéreknek hívták össze-
foglalólag a középkor végén több eretnek szekta tagjait.
Gherardo Segarelli 1300-ban történt megégetése után ve-
zérük fra Dolcino Ferenc-rendi barát, igazi nevén Dolcino
Tornielli lett. A mozgalmat szélsőségesen egalitárius irány-
ba viszi, a vagyon és a nők közösségét hirdeti. Az egyházi
hierarchia ellen, az egyház megtisztításáért harcol. Szerinte
az emberiségnek négy korszaka van, amelyek közül az utol-
só hozza el a keresztényi élet megújulását, mégpedig Se-
garellinek, a szekta alapítójának a működése révén, akit Is-
ten új Megváltónak küldött a földre. Ezt követi majd a vi-
lágvége. Dolcino harcol a novarai és vercelli püspökök el-
len, a Revelli-hegyen vereséget szenved, elfogják, barát-
nőjével, Margheritával együtt kegyetlenül megkínozzák, és
1307. június 1-én máglyán megégetik. Dante öt sort szen-
tel neki az *Istemi színijátékban*, a *Pokol* 28. énekében, ahol
az éltükben szakadást, viszályt, polgárháborút szítóknak
fenntartott kilencedik bugyrot írja le. Aki szakadást hívott
életre, azt a *contrapassi* törvénye értelmében magát is dara-
bokra szaggatják, kilógatják beleit és kettéhasított mellé-
ben dobog a szíve. „Lába közt lógtak belei a földig; / mája

kilátszott, s a zacskó, a ronda, / melyben az étel sárrá zöcskölődik." (Babits Mihály fordítása.) E szörnyű sorokat az olasz tanító néni úgy magyarázza a rémült gyerekeknek, hogy „Dante a borzalmak festésével, a csikorgó rímekkel azt akarta mondani, hogy a földön a polgárháború a legrosszabb dolog.” Az egyházzakadással ugyancsak a pokolnak ebben a körében bűnhődő Mohamed, mikor meghallja, hogy a látogató még nem halott, s hogy visszatér a földre, azt üzeni fra Dolcinónak, hogy „ha nem kíván ide hamar követni, / jól lássa el magát élelmiszerral, / nehogy a téllal győzze le Novára”. Fra Dolcino azonban megadta magát, mert a hófúvások elvágják híveit az élelmiszerraktáraktól. Követőivel Umberto Eco *A rózsza neve* című regényében is találkozzunk, tanulatlan latinságuk, a *penitenziagite!* kiáltása jellemzi őket. Hubertinus azt mondja fra Dolcinóról, hogy „a világot megtisztítani igyekvő vágyból gyilkosságra és bűnre való felhívást csinált. Az Antikrisztus követe...”

Dario Fo a Dolcinónak szentelt jelenetet egy ál-Mao Ce-tung idézettel vezeti be: „A történelmet a közemberek csinálják, de az urak mesélik el nekünk”, s megjegyzi, hogy az iskolai történelemlétkönyvekben fra Dolcinónak még a neve sem szerepel. „Még a végén magával ragadná a gyerekeket a történet, s azt kiabálnák, hogy éljen fra Dolcino, le a pápával!” „Minden általános iskola és egyetem falára Mao Ce-tungnak ezt a mondatát kéne vésní” – kiált fel Dario Fo, s eljuttatja az oktatásügyi minisztert, amint aktatászkával a kezében megy az egyetem mellett, s észrevéve a falakat megszenteltelenítő feliratot, rémülten toporog. Az idézet az egész darab filozófiai bevezetőjeként is szolgál: „A *Mistero buffo* nagy, nemzetközileg is elismert jelentősége egyrészt abból fakad, hogy a darab hozzájárul az elnyomott osztályok történetének ezeknek az osztályoknak a szempontjából való megismeréséhez, másrészt abból, hogy olyan műalkotás, amely másként készült, mint ahogy a burzoá művészet törvényei megszabják. Olyan műalkotás, amelyik a tömegekhez fűződő kapcsolatában születik és él, nyitott mű, a népi alkotóerő része és ezért a hatalom elleni harc fegyvere is.” Néhány idézet a *Mistero buffo* eme részéből: „ostobák, a föld a tiétek, mondják az eretnekek a parasztnak, ők voltak a történelem első szocialistái, náluk minden közös volt, alapelvük a »mindenkinek a szükségletei szerint« volt, a női egyenjogúságról szóltak szóra.” Dario Fo rokonszenvező iróniával festi a nép ellenségeivel szembeni erőszakot, egy érsek felakasztását, akit „az égbe segítettek”. Elhangzik az a mondat is, hogy „VIII. Bonifác prostituáltakat és jó házból való hölgyeket látott vendégül, akik gyakran ugyanazok”, s a közönség nevet és tapsol: megkapta a magát a felsőbb rétegek erkölcsé! A bevezetőben Dario Fo kommentálja azt a képet, ahol VIII. Bonifác pápa fra Segalello da Parmán ül: „Itt látható VIII. Bonifác, teljes életnagyságban, amint fra Segalellót széknek használja...”, aki szélsőséges volt, ahogy ma mondanánk, mikor egymással szembenállókrol beszélünk. Ez a pápai székként szereplő szélsőséges azonban egyike volt azoknak, akik azt szerették volna, ha az egyház megmarad szegénynek.” E célzásokat csak a baloldali szélsőséges, az osztályharc legitim formáinak a védelmezéseként lehetett érteni azokkal a politikusokkal és újságírókkal szemben, akik a baloldali és jobboldali szélsőséget egyaránt rossznak tartották. Egy másik képen Jacopone da Todi látható, a szegény egyház híve, „egy szélsőséges, ahogy ma neveznék. Közel állt a szegényparasztok mozgalmához, Bonifác pápának a szemébe vágta: kurvát csináltál az egyházból. A pápa ezért börtön-

be vetette, öt éven át úgy volt bilincsbbe verve, hogy csak ülni tudott. Eltemetni is csak ülő testhelyzetben tudták...” A történelmi Jacopo da Todi azonban Colonna bíboros oldalán részt vett a hatalomért folytatott harcokban, V. Celestin pápa dicséretét zengte, aláírta azt a politikai manifestumot, amelyik megfosztotta a pápai tróntól Bonifácot, s IX. Benedek pápa engedte ki a börtönből. Mindez unalmas történelmi tény. A *Mistero buffo*ban Jacopo da Todi a szegény egyházért küzdött, s a pápa kínoztatta halálra. Dario Fo színházából nem mehetett úgy haza a néző, hogy ne értsen egyet az urak, az élőködők elleni merényletekkel, hiszen ezek „a szegényeken ülnek”, kínozzák őket, és gyáva gazemberek. Az urak történelemlétkönyvei azt írják, hogy VIII. Bonifác és V. Kelemen, akiknek uralkodása alatt fra Dolcino működött, alapították a római és az oxfordi egyetemet – ez persze az uralkodó osztály nézőpontja. Dario Fót a katolikus egyház blaszfémia miatt betiltotta. A frankfurti könyvvásáron tartott sajtókonferencián arra a kérdésre, hogy Nobel-díját nem tartja-e az egyházzal szembeni provokációnak, azt felelte: „Nem. Aznap, mikor a döntést nyilvánosságra hozták, az egyik piemonti templomban épp az én *Bolond a kereszt alatt* című komédiámat játszották. De azt ne kérdezzék, hol és kicsoda, nem mondom meg a nevét, mert a püspök odamenne és elzavarná.” Igen, Dario Fo hű a maga egyszerű világszemléletéhez: a papok a köznéppel tartanak, a püspökök az urakkal.

A Nobel-díj indoklásában többek között ez áll: Dario Fo a középkori kóklerek és bohócok hagyományát követve ostromozza a hatalmat, és visszaadja a megaláztatott méltóságát. Fót hosszú évek óta játsszák mindenütt a világon, s egyetlen mai drámaírónak sincs ekkora hatása... Nevetést és komolyságot elegyítve nyitja fel szemünket az igazságtalanságra és a hatalommal való visszaélésre, továbbá arra a szélesebb történelmi összefüggésre, amelyben mindez elhelyezkedik. Függetlensége és egyértelmű elkötelezettsége nagy kockázattal járt számára, de egyúttal hatalmas sikert is hozott a legkülönbözőbb társadalmi rétegekben.” Nagy visszhang, a szegények méltósága, világos elkötelezettség. Igen, emlékezhetünk vándorszínházi előadásaira: a közönség a földön ült, s tapsviharban tört ki, ahányszor csak elhangzott egy célzás a NATO-ra, a CIA-ra vagy a Gyár- iparosok Szövetségére, a Kereszténydemokrata Pártra, amely - a baloldali értelmiségi vulgata szerint - maga (esetleg a CIA-val együttműködve) raboltatta el és ölette meg Moro miniszterelnököt, hogy - az Egyesült Államok érdekeinek megfelelően - így akadályozza meg a kommunisták belépését a kormányba.

Dario Fo színházát nem lehet elválasztani politikai elkötelezettségétől, s másképp nem lehet megérteni, csak „az erőszak és lelkesedés ólmos éveinek” a hátterén. A frankfurti könyvvásáron maga Fo jelentette ki a neki ítélt Nobel-díjról: „Természetesen politikai értékítéletről van szó. Nem a politikai pártok, hanem a társadalom iránti érzék értelmében. Jelenleg igen kemény társadalmi harc folyik, munkanélküli fiatalokat látok, magukra hagyott öregeket: a díjat odaftélők tudatában voltak ennek, s figyelembe vették azt a szociális tevékenységet is, amit a feleségemmel végeztem.”

A polgári realizmus ellen

Ez az apokaliptikus hangnem a politikában, ez a gyökereken más világ utáni vágyakozás legyen a „nevetés általi demokratikus kritika” modellje, ahogy a svéd akadémikusok szeretnék? Milyen súlyt tulajdonítsunk a gulág tapasztalatának és annak az egész véres tragédiának, melyet az okozott a nyugati történelemben, hogy eszkatologikus ál-vallásos szóhasználat itatta át a politikát? – ez a Dario Fónak ítélt Nobel-díj fő kérdése. Az én alapmeggyőződése: a modern kor lényege a szekularizáció. Annak a tapasztalatnak a korában élünk, mikor egyre inkább utat tör magának a meggyőződés, hogy nem létezik semmiféle „totális alternatívája” annak, ami van, hanem csak „a részleges javítgatók” lehetősége áll fenn, és hogy semmi, aminek értelme van, nem „önmagában” létezik, hanem mindig „a maguk különböző tapasztalataival” rendelkező emberek közötti „alkuk és kompromisszumok” eredménye. A szekularizáció az élet értelmének az emancipációját jelenti a túlvilágtól, a gyökereken más utáni vágyakozástól.

Bonhoeffer, a protestáns teológus a náci fogságából írt leveleiben kérdezett rá radikálisan a kereszténység értelmére a szekularizált világban. A szekularizáció számára nem „a világ elistentelenedése”, nem „a szellemi dimenzió elvesztése”. Ellenkezőleg. Olyan világ ez, amelyben az ember elfogadta halandó voltát, esendőségét, és nem fél saját végsőségétől. A vallás „az embert két végletes, végső kérdéssel: a halál és a bűn kérdésével igyekszik sarokba szorítani” (O. A. Funda), abból a tapasztalattól fakadó félelmen élcsökördik, amely e kérdéseket mint megoldhatatlanokat leplezi le. A kereszténység kétezer éven át a legeredményesebb vallás volt, talán minden hatékony vallás modellje. A szekularizáció azt jelenti, hogy eljött az ideje annak, mikor a végső kérdések által sarokba szorított ember megveti e sarokban a lábát és egzisztenciális szűkösségét fogadja el saját identitása alapjául. Ezért kell elválasztani a kereszténységet a vallástól, amely ugyanúgy élcsökördik gyengéinken, mint a *parazsok* vagy a bulvársajtó. Lehetséges-e vallás nélküli kereszténység? Nem mint az élet határhelyeteinek a megoldhatatlanságáról szóló tapasztalat előli menekülés, hanem éppenséggel mint az avval való szembenézés, nyitottság? Bonhoeffernek ez a kérdése nem csak a kereszténységre, hanem a szekularizált társadalom emberének mindenfajta meggyőződésére érvényes. Lehetséges-e apokaliptikus hangnemtől mentes kritika, a gyökereken más utáni vágytól mentes remények, igazságtól mentes tudás? Lehetséges-e túlvilágtól mentes értelem? A demokrácia a kezdetektől kapcsolatban áll e kérdésekkel.

A *Kommunisták kiáltványában* Marx a polgári kort a realizmus korának írja le: „Minden, ami rendi és állandó: elpárolog, mindent megszenteltetnek, ami szent, és az emberek végre arra kényszerülnek, hogy helyzetüket, egymáshoz való kölcsönös viszonyukat józan szemmel vizsgálják.” Mi ez a józan szem? Bizony elsősorban is az emberi cselekedetek valódi mozgatóinak botránnyos liberális újraértelmezése: a legerősebb ösztönző a haszon. De reálisan látni az embereket egyúttal az emberek reális, valódi felszabadításának a kezdetét is jelenti: az emberek nemcsak illúzióiktól szabadulnak meg, hanem azoktól a helyzetektől is, amelyek ezeket az illúziókat kialakítják, ahogy Marx híres megfogalmazása hangzik. A liberalizmus az ember realista szemléletére alapozva kezdi kiépíteni intézményeit: az intézmények értelme nem az ember megváltoztatásában, hanem tökéletlenségeinek a kiegyensúlyozásában van. Az emberi-

ség erkölcsi átnevelésének a terve és a totalitáriánus erőszak kapcsolata századunk egyik leginkább összekuszálódott csomója: az, ami az értelmiségiben a lehető legjobb, vagyis a kritikus szellem, a lehető legrosszabbá változik, mikor a politikába apokaliptikus hangnemet visz, s a politikai hatalom alapjául „az igazat és a jót akarja megtenni, mint olyasvalamit, aminek nincs szüksége tényekre, tapasztalatra, mert az értelem magasabb formáit képezi”. A liberalizmus mint a szekularizált ember politikai filozófiája azokkal az emberekkel kívánja a lehetőség szerinti legjobb társadalmat építeni, akik éppen élnek, mert átnevelésük olyan korlátlan pártori hatalom bevezetését igényelné, amely nagyobb veszélyt jelentene a szabad társadalom számára, mint az összes emberi gyarlóság együttvéve. Marx történelmünk egyik legnagyobb realistája, még ha a marxizmus mint politikai terv századunk leghatalmasabb vallásos mozgalmává vált is.

A kilencvenes évek elején Fukuyama feltette a kérdést, vajon a kommunizmus vége egyúttal a történelem végét is jelenti-e. A „történelem” szóval azt a folyamatot jelöli, amelyet a maga drámai logikájában a régi meghaladása, a múlt tagadása jelöl ki az értelem és az erkölcsi meggyőződés tökéletesedése nevében. A történelem vége ennek az elképzelésnek a vége: mostanra elértük azt a lehetőséget szerinti legjobb társadalmi berendezkedést, amelyre a gyarló ember képes. Ennek nincs alternatívája, mert csak egy ilyen rendszer teszi lehetővé, hogy az emberek eredményesen alkalmazkodjanak a világ változásaihoz, és reagáljanak saját hibáikra.

De vajon nem fenyeget-e bennünket valamiféle partatlan történelem utáni konformizmus? A kritikai tudat és az ésszerű politikai ellenzékiesség kérdését az teszi ma különösen drámaivá, hogy az ökológiai válság rákényszerít bennünket: szegüljünk szembe a nyugati ipari civilizáció egész bolygónkra kiterjedő hegemoniájával. Az ipari demokráciák fejlődése a kétpólusú világrend felbomlása után egyre kérlelhetetlenebbül a konformizmus, a polgári szabadságjogok korlátozása, a társadalmi egyenlőtlenség, a fegyverkezés újjáéledése és a katonai szövetségek kiterjesztése felé halad. Mindez a „globalizáció” címszó alatt. Kritikusnak kell maradni e fejleményekkel szemben, de mit jelent „kritikusnak maradni” a történelem utáni korban, egy szekularizálódott társadalomban?

Három dolognak látom itt parancsoló szükségét. Először is szembe kell szegülni azokkal, akik a kétpólusú világrend végét a Nyugat győzelmeként fogják fel. A Nyugat nem győzött, csupán ellenfele sikertelen kísérletének kontójára megreformálta saját magát. A rohamléptekkel kibontakozó kapitalista globalizáció az ezredvég által elének állított egyetlen kérdésre sem nyújt megoldást: a meg nem újuló erőforrások pazarlása, amit az ipari társadalom működtetése igényel, a harmadik világ brutális rabszolgáskorba döntése, a strukturális munkanélküliség, az, hogy többé már nem a munka szabja meg az élet értékeit, a bankoknak a polgárok ellenőrzése alól kikerült hatalma, az új fegyverkezés. A kommunikációs bizniss egész bolygónkra kiterjedő stratégiája az, hogy megszállja azt a nyilvános teret, ahol a polgárok politikai akaratát formálódik, s e kérdéseket kiszorítsa onnan. Nem más ez, mint előzetes cenzúra. A globalizáció szakaszában lévő

kapitalizmus még csak vár a peresztrojkára. Civilizációsán a kétpólusú, bipoláris világ mindkét rendszere vereséget szenvedett, és csak e „két szín alatti vereség” tudatában kezdetünk „posztbipolárisan” gondolkodni. E kor mindenféle erkölctelenségének a gyökere abban van, hogy a kommunizmus bukását a Nyugat győzelmeként akarjuk beállítani. A háború utáni világrend döntő jellemzője ugyanis nem az volt, hogy a nyugati demokráciák harcoltak a szovjet kommunizmussal, hanem éppenséggel bizonyos egyezés létezett közöttük az érdekszférákról. A történelem utáni ellenzéknek éppen a győzteseknek ezzel az arrogáns pózával kell szembehelyezkednie, amelybe a Nyugat stilizálja magát, s amelyben támogatja az egész földet átfogó katonai lobby.

Másodsor: fel kell venni a harcot az ellen az új áttekintetlenség ellen, amely a történelem utáni ipari társadalomban homályba burkolja az úgynevezett globalizáció iszonyú asszimmetriáját: egyre kevesebb ember dönt olyan ügyekben, amelyeknek a következményei az egész bolygón egyre több embert érintenek. Attól a pillanattól kezdve, hogy az űrhajóról először pillantottuk meg a Földet, ezt a picinyke bolygót, amelynek felszínén csupán törekeny, vékony réteg az élet, a magángazdaság nem legitim fogalom. Az új áttekintetlenségen – a szakosodás és a globalizáció következményén – csak a nyilvános tér funkciójának az erősítésével lehet keresztülhatolni, a nyilvános teret azonban elfoglalta a planetáris kommunikációs ipar újrealitása, amelynek jellemző tulajdonsága az, hogy itt a kommunikáció nem ad alkalmat társadalmi cselekvésre. A történelem utáni civil ellenzéknek másodsorú ezért a nyilvános tér védelmére kell koncentrálnia, a banalitás eluralkodásával szemben.

Harmadszor azonban a civilizációnk romboló tendenciái ellen fellépő értelmiségi kritikának le kell küzdenie az apokaliptikus hangvétel csábítását: soha többé olyat, mint hogy „az igazságnak nincs szüksége tapasztalásra, mert önmagában rejlik”, soha többé olyat, mint „az értelem magasabb formája”. Az „apokaliptikus hangvétel nélküli kritika” formuláját ugyanúgy kell felfognunk, mint Bonhoeffer „vallás nélküli kereszténységét”: mint annak a nagy folya-

matnak a részét, amely demitizálásból és demisztifikálásból áll, a tapasztalat felé való kinyílnásból, elfogadásából saját egzisztenciális szűkösségünknek, mint ami minden, a modernség lényegét képező civil morál alapja.

Wittgenstein a bizonyosságról szőtt fejtegetéseiben azt írta: „Ahhoz, hogy az ember tévedjen, az emberiséggel eleve megegyezően kell ítélnie.” (156. – Neumer Katalin fordítása.) Ez a kulcs az ember dolgainak nem apokaliptikus bírálathoz is: hogy valamit megbírálhassunk, ahhoz az emberekkel egy sor előfeltételben, közös érdekekben egyezésre kell jutnunk, soha senki nem beszélhet „egy gyökeresen más világ” nézőpontjából és „egy gyökeresen más világról”. A társadalom állapotát célzó minden kritika méltányos alapja az, hogy tudatában kell lenni ennek az alapvető „emberiséggel való megegyezésnek” – ez az emberi tevékenység bírálatainak átléphetetlen horizontja a demokratikus társadalomban. A „tapasztalat” szóval azoknak a határvonalaknak a megértését jelölöm, amelyeket ez az emberiséggel való megegyezés kijelöl cselekedeteinkben, viselkedésünkben – s ez az a megegyezés, amelyet soha nem szabad felmondanunk, s ez az, amelyet az apokaliptikus hang a társadalombírálatban túlharso: a megbíráltak nem tartoznak az emberiséghez, kiküszöbölendők.

A Svéd Akadémia indoklásában az áll, hogy Dario Fo a középkori kóklerek és bohócok hagyományához kapcsolódik és visszatér a megaláztatott méltóságát. A kóklerek és a bohócok egykor kinevették emberi dolgainkat. Nevetésük azonban, amely egyfelől a rómaiak szemléletmódjában találja meg eredetét, akik képesek voltak meglátni minden jelentés kettős természetét, másfelől az evilági értékekkel szembeni evangéliumi iróniában, bizony szilárdan az emberiséggel való alapvető megegyezés iránti érzékben gyökerezett, melyekhez képest a dogmák védelmében lángoló máglyák és a hatalomért folytatott harcok komikusak. Dario Fo totális elkötelezettségű színháza ezzel szemben az apokaliptikus hangot testesíti meg a társadalombírálatban, s így megtestesíti azt a teljes közönyt is, az iránt, amiben ő és a megbírált megegyezik.

FORDÍTOTTA BOJTÁR ENDRE

J E G Y Z E T

* Az idézet Jiří Wolker (1900-1924) verséből való. A gazdag polgári családból származó, kommunista („szalonkommunista”) „proletárköltővé” érett Wolker, akit a háború után a szocialista realizmus előfutárának-mintaképének

kiáltottak ki, Kundera említett regényében (az író saját ifjonti költő-önmaga mellett) kimondatlanul a főhős prototípusa volt. (A fordító megegyezése)

Alekszandr Puskin

A RÉZLOVAS

Pétervári elbeszélés

Előszó

Ezen elbeszélésben leírtak a valóságon alapulnak. Az árvíz részleteit az akkori folyóiratokból vettük át. Az érdeklődők V. I. Berh tudósításához fordulhatnak.

BEVEZETŐ

A hullámoktól ostromolt
Sík parton állt; nagy terve volt,
Amint a láthatárt vigyázta.
Magányos csónakot sodort
A nagy folyó tajtékos árja.
A víz mentén imitt-amott
Csuhtonc kunyhó árválkodott
A süppedő mohlepte parton,
S az erdő, mit nem láthatott
A ködburkolta Nap, kitartón
Zúgott.

S Ő így tervezgetett:
Innen szegzünk fegyvert a svédre,
Itt város lesz a part felett
A dolyfős szomszéd ellenére.
A lét rendezte úgy sorunk,
Hogy Európára itt nyitunk
Majd ablakot, megvetve lábunk
A parton, s tengerünk szele
Ha majd vendéget hoz, vele
A síkon vígan lakomázunk.

S száz év után fényes csodát
Láttak Észak ködlepte táján:
Már büszke ifjú város állt
Az erdők s rétek ingoványán.
Hol egykor finn halász, a lét
Szegény árvája élt borúsan,
S vetette elnyűtt eszközét
A rejtelmes habokba búsan,

A népes partokat ma már
 Fényes kastélysorok, sudár
 Tornyok szegélyezik, s temérdek
 Hajó tolong mindenfelől,
 Remélve, bármely vész elől
 Itt gazdag, biztos révbe térhet.
 Névánk gránitba öltözött,
 A víz fölött hidak ragyognak,
 S sötétzöld lombsátrak susognak
 A sok vidám sziget fölött.
 S az ifjabb főváros varázsa
 Sápasztja Moszkva kellemét,
 Miként az új cárnő palástja
 A bíbort hordó özvegyét.

Szeretlek, Péter alkotása,
 Tetszik komoly, szép küllemed,
 A Néva fenséges folyása,
 A parton hűs gránitköved,
 A cifra nyersvas kerítések,
 Midőn az égen nincs szövétnék,
 S én verselek órákon át
 És olvasok lámpát se gyújtva,
 S a házak mély álomba hullva
 Állnak, s az admirális
 Tűtornya fénylik, mint parázs.
 S hogy az aranyló tiszta égre
 Ne szállhasson árny árny után,
 Alkony s hajnal között az éjre
 Szerény félóra jut csupán.
 Tetszik, ha fagy zsibbasztja arcom,
 Derít friss, zuzmarás teled,
 Ha szán suhan a Néva-parton,
 S pirospozsgás leány nevet,
 Ha zaj kél fényes úri bálban,
 Ha víg legénytor kavarog,
 Ital pezseg fénylő pohárban,
 S a puncson kéklő láng lobog.
 Szeretek díszszemlére járni,
 S a Mars-mezőn egymásután
 Gyalog- s lovashadak vidám
 Egyhangú szépségét csodálni,
 Midőn a hullámzó hadak
 Fölött hős zászlók rongya szárnyal,
 S csillog tüzes golyók rajával
 Átlótt megannyi rézsisak.
 Midőn a harc fővárosának
 Erődjén füst száll, s zeng a lég,
 S a cárnő ím a cári háznak

Fiút szülvén elénkbe lép,
 Avagy legyőzve ellenét
 Oroszhon újra ünnepelhet,
 Vagy Névánk, széttörvén jegét,
 S érezve víg tavasz szelét
 A tengerek felé siethet.

Virágozz, Péter városa,
 S állj, mint Oroszhon, rendületlen.
 Hatalmadnak bős, mostoha
 Elem többé ne álljon ellen;
 A finn hullám felejtse el
 Régvolt viszályát s szolgaságát,
 S Péter nyugalmát, örök álmát
 Meddő harag ne verje fel!

Szörnyű idő emléke kel...
 Idézve is szorong a lélek...
 Most róla szól históriám,
 Amit tinéktek elbeszélek...
 A történet nem lesz vidám.

ELSŐ RÉSZ

A csüggedt Pétervárt hideggel
 S borúval lepte meg november.
 A Néva mint súlyos beteg
 Vonaglott, szinte lázban égve,
 S zajos hullámokat vetett
 A szép szabályos partszegélyre.
 Sötét volt már, későre járt;
 Az utcákon bús szél dudált,
 S szilaj zápor kezdett el esni.
 E tájt, már csaknem éjszaka
 Tért Jevgenyij éppen haza...
 Így fogjuk hősünk elnevezni.
 E kedves, jól hangzó nevet
 Mely már sokak kedvence lett,
 Megszokta s megszerette tollam.
 Családnevét nincs mért kimondjam,
 Bár egykor szépen csillogott,
 Ha bárhol bárki szájra vette,
 S ha múltunkról tudósított,
 Karamzin tolla is szerette;
 Most már nem említik sehol.
 Ma ifjú hősünk valahol
 Kolomnában szolgál szerényen,
 Nem bánva, nem sajnálva régen

Se csöndben porló őseit,
Se múlt idők emlékeit.

Nos, Jevgenyijünk, haza érve
Levetkőzött s ágyába tért.
De izgatott volt, és ezért
Sehogyse jött álom szemére.
Miről gondolkodott? Csupán
Csak arról, hogy szegény során
Alig léphet túl becsülettel,
És független se lesz soha;
Hogy mért nem kap az ilyen ember
Több észet s nagyobb vagyont, noha
Vannak sokan boldog herék is,
Akkor tunyák s buták, de mégis
Övék minden, mi szép s mi jó!
Hogy állása két éve van csak;
Hogy a vihar soká maradhat,
Hogy egyre árad a folyó,
S a hidak is éppen hogy állnak
Nekifeszülve még az árnak, –
S Parására gondolt, akit
Nem láthat két-három napig.
Itt Jevgenyij nagyot sohajtva
Mint költő, álmodozni kezd:

Házasság? Nos... ki bánja ezt?
S bár sor kerülhet gondra, bajra,
Egészségesnek nem nehéz,
Munkára kész az ifjú kéz;
Majd megteremti kis tanyáját,
Hol csendre és békére lel,
S ott megnyugtatja majd Parását.
„Még egy-két év, s lesz munkahely,
Parása meg, mindig vigyázva
A kis vagyonra és a házra,
Felnevel néhány gyermeket.
És így megyünk dolgozva, szépen
Egész a sárga kéz a kézben,
S az unokánk majd eltemet.”

Eképp ábrándozott. Szomorkás
Éj volt, s csak azt kívánta ő,
Hogy a vihar ne verje folyvást
Az ablakát, s hogy az eső
Csituljon el...

Végül lezárta
Álmos szemét. Az éjhomály
Ritkulni kezdett, s nemsokára

Már sápadt fényben állt a táj...
Ó, szörnyű nap!

A Néva már

A széllel szembe tört a tenger
Felé s dacolt a bős elemmel...
És végül meghódolt az ár...
Reggel zajos tömeg tolongott
A vész sújtotta part fölött,
S tornyos, habos, cseppekre foszlott
Hullámokban gyönyörködött.
De az öböl felől a Névat
Erős szél fordította meg,
S amaz, miként megannyi prédát,
Elnyelte a szigeteket.
Majd mind dühösebb lett az orkán,
S a Néva, habjait sodorván,
Mint katlan, bőgött, fortyogott,
Majd mint vadállat, úgy csapott
Le Péter réműlt városára.
Park, utca, tér mind puszta lett,
Futott a nép – folyóvizet
Nyelt nyögve minden pince torka,
Rácsot borított sok csatorna,
S a büszke Pétervárt, akár
Tritont, övig víz lepedt már.

Ostrom! Roham! Az ablakokba
Tolvaj hullám hatol be lopva,
Csónak tör ablaküveget,
Odább mosóteknő lebeg,
Faházak, háztetők, gerendák,
Tucatnyi árucikk mered rád,
Nyomort idéző sok kacat,
Vihartól elsodort hidak,
Koporsók úsznak el kivette
Felázott sírjukból!

A nép

Már várja végítéletét,
Jövőjét, otthonát temetve!
Mind veszve már!

E szörnyűség

Korában élt még régi cárunk,
S Oroszhon büszke volt s dicső.
A balkonára állt ki ő,
S így szólt borúsan: „Szembeszállnunk
Az Úr dühével nem lehet.”
Leült és bánatos szemekkel

Nézett tovább a vész felett.
 Utcák felől bűsz ár eredt el,
 S habzó folyók gyanánt lepett el
 Minden teret. A palota
 Mint bús sziget meredt magában.
 A cár szólt – s több tábornoka
 Csónakba szállt, s utcák sorában
 Tett vakmerő kísérletet,
 Hogy mentse még a piszkos árban
 Vagy roskadó házukba zártan
 Fuldokló réműlt ezreket.

A Péter téren ezidőben
 Új palota épült fel éppen,
 S magas, lépcsős bejáratát
 Feltartott manccsal, mintha élne,
 Két hímoroslán óvta, védte.
 A márvány állat oldalát
 Merev lábával fogva át,
 Sápadtan, összefont kezekkel
 Ült némán Jevgenyij. Ezegyszer
 Nem önmagát féltette ő.
 Nem fogta fel, hogy egyre nő
 Az ár, cipőjét mosva lassan,
 Hogy arcát veri az eső,
 Hogy orkán tombol lankadatlan,
 S fején már rég nincs fejfedő.
 Reményt vesztett tekintetével
 Egy messzi táj felé meredt,
 S ijedten látta, hogy az éggel,
 Mint mélyből feltörő hegyek
 Dühödt hullámok háborúznak,
 Vihar dühöng és roncsok úsznak
 Tova... Teremtő Isten! Ott,
 A hullámoktól mardosott
 Öbölnél, rozszant kerítéssel
 Kis ház s egy fűz dacol a széllel;
 Idős anyjával ott lakott
 Parása, álma bús szívének...
 Vagy e gonosz káprázatot
 Álmodja csak? Talán az élet
 Csak pusztá álom, semmiség?
 A Földből így űz gúnyt az Ég?

És ő, mint akit elvarázsolt
 Az Ég s a márványköre láncolt,
 Nem tud leszállni! Egyedül
 Vízet lát csak körös-körül,
 S előtte, néki háttal állván,

Magas, szilárd talapzatán,
A zajgó széles Néva árján
Mogorván áttekint a bálvány
Kinyújtva karját bronzlován.

MÁSODIK RÉSZ

De ím, megunva tombolását
S erőszakos, szilaj dühét,
Névánk megint medrébe tért,
Örömmel nézve rombolását,
De veszni hagyva dús fogását,
A zsákmányt. Bősz haramia
Tér bandájával így haza,
Ha védtelen falvakra törve
Rabol, pusztít dühöngve, ölve;
Erőszak, átok, jajgatás,
Könnyek, szitok, sikongatás! ...
De dúlásától kimerülve,
S az üldözők dühét kerülve,
A rejtekébe fut megint,
A zsákmányt elhullajtva mind.

Az árvíz elvonult; az utca
Szabad lett, s Jevgenyij szegény
Megy izgatottan, szinte futva
A csendesült folyó felé.
De még győzelmét ünnepelve
Úgy forr a Néva, mintha benne
Tüzes zsarátnok izzana;
Tajtékez, fullad még a láztól,
Mint ló, amely véres csatából
Magában vágatott haza.
Most Jevgenyij a part tövében
Ladikra pillant, s örömeben
Legott a révészért kiált,
Ki tíz kopejkát kérve nyomban
Szállítja szenttelen-nyugodtan
A zord hullámverésen át.

Sokáig küzd az áradattal
A vén tapasztalt csónakos.
Ladikja, míg a vad folyammal
Csatáz, a két merész utassal
Már-már merülni kész – de most
Már itt a part.

 Ismert vidéken
Fut már szegény boldogtalan

Az ismert helyre. Lázasan
 Néz szét s iszony lobog szemében!
 Minden kihalt, minden sivár;
 Mindent elpusztított az ár;
 Kis lak sötétlik roskadozva,
 Az épp, hogy áll, tovább sodorva,
 Ez ferdén pusztul egyedül,
 S mint harc után, körös-körül
 Hullák hevernek. Mit sem értve
 Fut Jevgenyij. Csüggedt, zavart,
 S a kintől köd borul szemére.
 Lélekszakadva arra tart,
 Hol ismeretlen sorsa várja,
 Mint lepecsételt, zárt levél.
 Fut egyre messzebb, nemsokára
 Az öbölhöz s a házhoz ér...
 De jaj, mi ez? ...

Megáll zihálva.

Előre indul s újra hátra.
 Néz... megy tovább... semmit se lát,
 Hisz itt a hely, hol házuk állt;
 Itt volt a fűz, itt a bejárat,
 Az ár nyilván elvitte mind.
 De hol a ház? Nincs magyarázat!
 Jár körbe-körbe, széttekint,
 Aztán beszélni kezd magában,
 S fejére csapva nagy bajában,
 Kacagni kezd...

Az éjhomály

A reszkető városra száll,
 De senki nem tér még aludni,
 Hisz mind többet szeretne tudni
 A tegnapról.

A sápatag,

Fáradt felhők között a Nap
 A csöndes fővárosra fénylett,
 De hült helyét találta csak
 Az elvonult korábbi vésznek.
 Bíbor takarja már a kint.
 Szokott medrébe tért megint
 A tágas utcákon az élet.
 Hideg közönnyel mendegélnek
 Az emberek. Csinovnyikok
 Tüntek fel szüntelen. A sok
 Kereskedő új tervet épít,
 S amit a Néva kirabolt,
 Már újra nyitva pince, bolt –
 Most jól kifosztja mind vevőit!

Sok udvarról már csónakot
Szállítanak el.

Már versbe fog
Gróf Hvosztov is, az Ég kegyeltje,
Hogy sebtében megénekelje
A Néva-parti gyásznapot.

De Jevgenyij szegény nem éledt...
Ó jaj! Borús, felzaklatott
Agyával ennyi szenvedésnek
Már ellenállni nem tudott.
Fülében ott dörgött a Néva
S a fürgeteg. Csak hallgatott,
Mint szárnyú gondok martaléka,
S bolyongott kábán, mintha vad
Lidérc gyötörmé. Napra nap,
Hét hétre múlt, s ő otthonába
Egyszer se tért. Gazdája hát,
Mert egyrecsak hiába várt,
Elárvult, puszta kis zugába
Egy szegény költőt fogadott.
És Jevgenyij a holmiját sem
Kereste. Nem gondolkodott,
Nem tartozott már sehová sem,
Más maradékát ette csak;
Ruhája foszlott és szakadt,
Éjt és napot bolyongva töltött,
Ott hált a Néva-part kövén,
Kövel dobálták utcakölykök,
S némán viselte már szegény,
Ha hátán olykor ostorával
Egy-egy kocsis végigsuhint;
Nem vett semmit sem észre, mint
Ki bomlott, elkábult agyával
Alig vonszolja életét,
Nem ember és állat se még,
Se ez, se az, se földi pára,
Se síri szellem...

Egyszer épp
A mólónál aludt. A nyárra
Már lassan ősz következett.
A szél hullámot görgetett,
Mely lázas, esztelen haraggal
Csapott a partra sűrű habbal.
Kérelmező zajong eképp,
Ha zord bírák elébe lép.
Szegény boldogtalan felébredt.
Eső szitált, az éj sötét lett,
A szél kezdett üvöltetni,

S egy strázsá válaszott neki...
 Felugrott Jevgenyij; eszébe
 Jutott a tegnapi szörnyüése,
 Magához tért s önkéntelen
 Bolyongni kezdett; hirtelen
 Megállt, majd lassan körbenézett,
 S arcán kiült a rémület.
 Egy pompás palotára révedt,
 S a széles kőlépcsők felett
 Feltartott manccsal, mintha élne,
 Két hímoroszlán tűnt elébe,
 S a hűs, homályos éjszakán
 A körbezárt kőszikla hátán
 Karját kinyújtva ült a bálvány
 Két lábon álló bronzlován.

Megborzadt Jevgenyij. Szívébe
 Most szörnyű gondolat nyilallt:
 Ez az a hely, hol a vihart
 Dühödt hullámverés kísérte!
 Felismerte a köveket,
 A két oroszlánt, a teret,
 S ki a sötétben földerengett,
 Magasba tartva rézfejét,
 S ki megsejdtve végzetét
 A tengernél várost teremtett...
 Mily rémes most a ködben ő!
 És mennyi benne az erő!
 Fejében mily konok remény gyűl!
 S hogy ég a tűz a ló szemén!
 Hová repülsz, te büszke mén,
 S hol érsz földet? Ó, durva kényúr,
 Ki lám, a Sors nyakára ült!
 Hát nem te tetted azt, hogy árva
 Oroszthonunk vas hámba zárva
 Már ágaskodni kényszerült?

Szegény bolondom körbejárta
 A bálvány szobrát, úgy vetett
 Bomlott, szilaj tekintetet
 A félvilág kevély urára.
 Mellét szorongás fogta át.
 A rácshoz nyomta homlokát,
 S mind sűrűbb köd borult szemére;
 A szíve lángolt, vére forrt,
 És mind borúsabb kedve volt
 A gögös cár szobrára nézve,
 S a keze ökölbe szorult.
 Sötét méreg süttött belőle:

„Te csodatévő építő, te! –
 Sziszegte s dühtől reszketett, –
 Megállj!...” És futásnak eredt,
 Mert mintha ott fent a magasban
 A rettegett mogorva cár
 Szemében méreg égne már,
 S arccal felé fordulna lassan...
 És ő a puszta téren át
 Rohanni kezd, amerre lát,
 És minthacsak az ég dörögne,
 Mindegyre hallja a mögötte
 Dübörgő hangos vágatást.
 S míg sápadt Hold tekint a tájra,
 A szunnyadó utcák során
 A Rézlovas száguld utána
 Csattogva vágató lován.
 S szegény bolond lihegve, fújva,
 Bármerre, bárhová futott,
 A Rézlovas, karját kinyújtva,
 Folyton mögötte vágatott.

Azóta mindig, ha e téren
 Haladt keresztül, szüntelen
 Riadt zavart érzett, s szívében
 Nőtt, egyre nőtt a félelem.
 Kezét szívére nyomta, mintha
 Keserves kínokat csitítna,
 S lekapva elnyűtt fővegét
 Csak ment tovább, nem nézve szét
 Sehol.

A tengerpart tövében
 Apró sziget van. Néha egy
 Halász ladikján arra megy,
 Gazdag fogást remélve éppen,
 Majd estebédjét főzi ott.
 Olykor egy-egy csinovnyikot
 Hoz csónakázni a vasárnap.
 A kis sziget kihalt, kopár,
 Fűszál se nő. Rozzant faházat
 Sodort rá hajdanán az ár.
 A házikó, benőve gazzal,
 A part mentén feledve állt
 Sötét bokorként. Múlt tavasszal
 Vitték a vén bárkára át.
 Az ajtajánál fekve lelték
 Lecsendesült örültemet,
 S a megmeredt, hült tetemet
 Isten nevében eltemették.

FORDÍTOTTA GALGÓCZY ÁRPÁD

Csináld magad

RAYMOND CARVER

Aznap már korán melegre fordult az idő, a hó piszkos vízzé olvadt. Patakokban folyt le a hátsó udvarra néző kicsi, vállmagasságba vágott ablakon. Autók húztak el kinn a latyakos úton, és már kezdett sötétedni. De bent is sötétedni kezdett.

A férfi ruhákat gyömöszölte egy bőröndbe, amikor a nő az ajtóhoz ment.

Örülök, hogy elmész! Örülök, hogy elmész! – mondta. Hallod?

A férfi csak rakta tovább holmiját a bőröndbe.

Te szemét! Nagyon is örülök, hogy elmész! A nő sírni kezdett. Nem is tudsz a szemembe nézni, mi?

Ekkor meglátta a baba képét az ágyon, és felkapta.

Mikor a férfi ránézett, a nő megtörölte a szemét, rábámult, aztán elfordult és elindult vissza nappaliba.

Hozd vissza, mondta a férfi.

Csak fogd a cókódkod és tűnj el, mondta a nő.

A férfi nem felelt. Becsukta a bőröndöt, fölvette a kabátját, körbenézett a hálószobában, majd lekapcsolta a villanyt. Aztán átment a nappaliba.

A nő a konyhaajtóban állt, karjában a baba.

Add ide a babát, mondta a férfi.

Megőrültél?

Nem, add csak ide a babát. Majd elküldök valakit a holmijáért.

Hozzá ne merj nyúlni, mondta a nő.

A baba sírni kezdett, és a nő lejjebb húzta a takarót a fejéről.

Na, na, mondta, és a babára nézett.

A férfi elindult felé.

Az isten szerelmére! mondta a nő. Hátrálépett a konyhába.

Add ide a babát.

Tűnj el innen!

A nő megfordult, és megpróbálta a tűzhely mögötti zugba menekíteni a babát.

De a férfi odament. Átnyúlt a tűzhely fölött, és szoroson megmarkolta a gyereket.

Ereszd el, mondta.

Menj innét, menj innét! kiabált a nő.

A baba visított, arca kivörösödött. Dulakodás közben levertek egy virágcserepet a tűzhely melletti falról.

Aztán a férfi a sarokba szorította a nőt, és megpróbálta lefejtetni az ujjait. Továbbra is fogta a babát, és teljes erőből húzta.

Ereszd el, mondta.

Ne csináld, mondta a nő. Ez fáj neki.

Nem fáj neki, mondta a férfi.

A konyhaablakon nem jött be fény. A szürkületben a férfi egyik kezével a nő összeszorított ujjait bontogatta, a másikkal megragadta a visító babát fent, a hóna alatt, a karjánál.

A nő érezte, hogy a férfi szétfeszíti az ujjait. Érezte, hogy kicsúszik kezéből a baba.

Nem! sikoltotta, mikor keze szétnyílt.

Az övé marad, az ő gyereke. Magragadta a baba másik karját. A csuklójánál fogva kapta el, és hátradőlt.

De a férfi nem engedett. Érezte, hogy a baba kezd kicsúszni a kezéből, hát nagy erővel meghúzta.

Ezzel a kérdés el is dőlt.

FORDÍTOTTA POLYÁK BÉLA

Tisztelet

ZOLTÁN GÁBOR

Már volt, hogy megkérdezték, honnan veszem a történeteimet. Volt, hogy megmondtam, volt, hogy nem. Mellőzendő a kérdést, elárulom, hogy az alábbi történetet egy amerikai lány mesélte, szinte szóról-szóra úgy, ahogy itt olvasható. Nicole Adamsnek hívják. Egy barátommal él, egy barátommal, akit elbeszélésében úgy emleget, hogy „az ismerősöm”.

– Hoztam szalonnát – mondta az ismerősöm.

– Az jó – mondta az unokatestvére. – És nőt is hoztál.

– Nicole.

– Hogy van? – kérdezte az ismerősöm unokatestvére. A szemembe nézett, egyenesen és kutatva, mintha egyik pupillámon át – éreztem, a *bal* szemembe mélyed a tekintete – a gondolataimat akarná kifigyelni.

– Nem igazán tud magyarul – mondta az ismerősöm.

– Tanuljon – mondta nekem az unokatestvér. – Tanítsd meg magyarul.

– Jó – mondta az ismerősöm. – Indulhatunk?

Egy autó mellett társalogtunk. Az autó az ismerősöm unokatestvéréé volt. Az úgy, amiben a két férfinak utaznia kellett, az is az unokatestvér ügye volt. A fiát kellett hazahozni, egy bentlakásos, egyházi iskolából. A gyerekek rossz volt a magaviselete. Jöjjenek érte és vigyék el, írta az igazgató.

– Hogy menjek ki a városból? – kérdezte az ismerősöm. Úgy volt, hogy ő vezet. Már a slusszkulcs is nála volt. Csak éppen a vezetőülést nem foglalta még el, mert annak ajtaja előtt ott állt az unokatestvér.

Rámmosolygott:

– Nem félne a kisasszony, ha mégis én vezetnék? Még egyszer, utoljára – tette hozzá, és az volt a legkedvesebb mosoly, amit férfi valaha rám vetett. Kellő arányban hozzákeverve kislány bánat. A bánat helye: szájszöglet, lefelé görbülő.

De hogyha ő vezet, mi lesz az ülésrenddel? Mert hiszen ha úgy mentünk volna, ahogy eredetileg elgondoltuk, az ismerősöm vezet, és én ülök mellette. Segíthetek neki, kanyarodáskor, kinézve jobbra. Vagy, ha szükséges, a térképet figyelhetem. Combomon nyugtathatja a tenyerét, mikor olyan az út, hogy elég fél kézzel tartani a kormányt.

Nem volt értelme, hogy akkor is a vezető mellett üljek, ha a vezető *nem* az ismerősöm. Hátra ülök tehát, de annak reménye nélkül, hogy ismerősöm mellettem foglal helyet. Ha üresen marad a vezető melletti ülés, az olyan, mintha az unokatestvér a fizetett sofőrünk volna. Ismerősömnek a rokona mellé kell ülnie, már csak azért is, hogy szükség esetén a segítségére lehessen. Birtokolhatom egyedül a hátsó ülést, akár el is heverhetek, így vigasztaltam magam, és bólintottam: hozzájárulok, vezessen ő.

De csak odafelé lesz így. Visszafelé másképpen helyezkedünk el, gondoltam: a hazahozott fiú ülhetne előre, az apja mellé, és az ismerősöm mellém kerül, a hátsó ülésre. Addig is odakucorodhatom, magam alá gyűrve a hátizsákomat. Mint öcsém a Chrysler hátsó ülésén, ahogy utolsó kirándulására indult. Nem is figyeltem másra, egy darabig: föl akartam venni a helyzetet, azt a helyzetet.

– Mielőtt elindulunk visszafelé, süthetünk szalonnát. Vannak helyek a tó mellett – mondta az ismerősöm, és becsatolta a biztonsági övét.

– Jó – mondta az unokatestvér. Ő nem kötötte be magát. – Majd veszünk egy liter bort. Valamelyik pincénél. – Kislőrinc: ez a neve a családban. Apját hívják Lőrincnek, megkülönböztetésként viseli közös nevük előtt a „kis” szót.

Kislőrinc számára, ezt még feke és lehunytt szemmel is érzékeltem, a közlekedési szabályok többsége nem létezik. Pedig ha valaki jogosítvány nélkül vezet, az jobb, ha kerüli a feltűnést, gondoltam.

Daganat van az agyában, és műtét előtt áll. Le kellett adnia a vezetői engedélyét, ezért is kérte meg az ismerősömet valaki a családból, hogy vinné el őt erre az útra. Talán az apja, vagy az ismerősöm apja kérte – ők a testvérek. Nem is akármilyen: ikertestvérek.

Az apáknak lehet némi fogalma róla, hogy hogyan vezet. „Az utak királya volt”, mondta róla az ismerősöm, „a maga idejében”. Nem tudtam eldönteni, tisztelettel vagy gúnyosan.

Búcsúútra indultunk tehát, nemcsak azért, mert a műtétbe akár bele is lehet halni, hanem azért is, mert a családban mindenki tudja: az ilyen beavatkozások után nem biztos, hogy ugyanaz az ember jön ki a kórházból, aki bement. A kipucolt agyrészek között olyan is lehet, ami a személyiséget magát jelentette. Megeshet például, hogy a műtét során a daganattal együtt kiemelik belőle a feleségéhez vagy a gyermekeihez fűződő minden emlékét, érzését.

Nem nagyon ragaszkodom az életemhez, állapíthattam meg. Másképp nem tűrném, hogy az utak trónfosztott királya vezesse az autót.

A frissen szerzett tudás, hogy nem félek meghalni, örömmel töltött el. Összekapcsolt ez a tudás halott öcsémrel és azzal a szinte még ismeretlen férfival is, aki, úgy éreztem, bármelyik pillanatban magával vihet minket a halálba. Afféle kísérőként, mint a régi királyok.

– Esik a hó – hallottam az ismerősöm hangját. – Alszol, Nicole?

– Mmm – mondtam.

Hátranyúlt és megsimogatott. – Havazik.

Egy üzletnél megálltunk. Kislőrinc pálinkát vett.

– Kár, hogy megálltunk – mondtam az ismerősömnek –, kezdtem magam jól érezni.

– Ne félj – mondta az ismerősöm. – Szép út lesz. Úgy látszik, most van vége az ősnek.

Volt nálunk termoszban kávé. Mind a hárman ittunk belőle.

– A legjobb pillanatban – mondta Kislőrinc. – Már megjelent az a kis savanyú íz, de csak éppenhogy. – Pálinkával kínált. Elfogadtam. Soha nem ittam pedig még. Szememet elfutotta a könny, és kipirosodtam; ahogy az ismerősöm mondta: „mint a vadszőlő levele”. Nevettek rajtam.

Beszálltunk. A pálinkás üveg néhányszor még körbejárt.

Hosszú emelkedő volt. Hallani lehetett: a vezető nem kíméli a motort.

Nem törölték meg az üveg száját, úgy ittak egymás után. Én se töröltem meg. Alkalmazkodtam a helyi szokásokhoz. Ha ők nem tartanak a fertőzésektől, én se tarthatok. Ha itt vagyok velük. Meg aztán a nagybeteg férfit is tekintettel kell lenni, gondoltam: nem szabad, hogy azt érezze, hogy amit ő érintett, az nekem undorító. „Nekem, az egészségesnek”.

De ezt már csak azután gondoltam, hogy ittam utána.

Az az igazság, hogy nagyon is undorodtam. Alkalmazkodni, tekintettel lenni: ezek csak utólag jöttek. Hogy megmagyarázzam magamnak, miért hagytam, hogy idegen ember nyála érje az ajkam.

Az alkohol átjárt és fölmelegített. Éreztem, hamar bele lehet szokni az új helyzetbe.

– Beugorhatnánk Leonákhoz – mondta az ismerősöm.

– Végül is bemehetnénk – mondta Kislőrinc. – Egy rövid látogatás erejéig.

– Mikor kell az iskolába érned?

– Belefér.

Sok rokonuk van. Nagy részük szétszóródva a világban. Nemesi család. Az utóbbi évtizedekben kellemetlenségeik voltak. „Belenyomták a pofánkat a sarba.” – Nem azért van több rokonunk – magyarázta az ismerősöm –, mert hogy szaporábbak vagyunk másoknál, hanem mert számon tartjuk őket.

Ismerősöm magától nem sokat mesélt volna a családjáról. Apránként, elejtett szavakból tudtam meg ezt-azt róluk.

Ismerősöm apját Viktornak hívják. Mindig is csöndesen élt, szinte rejtőzködve. Nem úgy ikertestvére, Lőrinc, akinek élete örökös küzdelemben, konok harcban telt.

Mikor az egykori nemeseket elkergették birtokaikról, sokan kimenekültek az országból. Akik maradtak, tudhatták, hogy további kellemetlenségek várhatók. Nemzedékek fognak bűnhődni nemzedékek bűneiért. A kölkeik nem nagyon mehetnek egyetemre, például.

Viktor és Lőrinc tizenhárom éves volt, mikor a családot kitesékelték a kastélyból. Addig az ikrek szokott, kalandos életét éltek, közösen. Néhány év múlva útjaik elváltak. Más helyszíneken, másilyen emberek között keresték boldogulásukat. Viktor újra és újra próbálkozott, különféle egyetemekre próbált bekerülni, alant, de jól fizető munkákat vállalt, hogy magántanároktól nyelveket tanulhasson, és könyveket vásárolhasson. „Jól van, fiam” – mondta az apja –, „meg akarod tartani a szellemi szintet. Az embertől mindent elvehetnek, amiye van. Csak a tudását nem.”

Lőrinc azt mondta: „Elvették a pénzünket és a tekintélyünket. De azt nem tudják megakadályozni, hogy megint pénzt és tekintélyt szerezzünk. Nem számít, milyen úton. Egy számít: hogy amit elvettek, vissza tudom-e szerezni.” Lőrinc akkor szerelt le a katonaságtól. Keserves évek álltak mögötte. A kiképzőterek és laktanyák megfelelő helyszínek bizonyultak a fiatalúr megfuttatására. De mikor egy rosszul épített ház rádőlt a fél szakzra, Lőrinc volt az, akinek a kint maradt, dermedt szemtanúk közül először jött meg a hangja, és vezényelt:

ki honnan dobálja a törmeléket, ki mire vigyázzon. Mindegy volt, tisztos, vagy honvéd, tették, amire utasította őket, a dolgok természetes rendje szerint. „Jól van, fiam” – mondta az apja – „a mi családjunk nem olyan régi. Az ezerhatszáz éves közepén küzdöttük föl magunkat. Az ősapánk kereskedő volt, de alighanem csempezés is. Biztos vagyok benne, hogy tolvaj. Az se kizárt, hogy gyilkos. Semmi kifogásom ellene, hogy új dinasztiát alapíts. Lehet, hogy száz év múlva nem *gróf úrnak* tituláltatják magukat a leszármazottaid. Felőlem lehetnek akár főelvtársak is, mindegy: de tisztelni fogják őket. Senkinek semmi köze hozzá, hogy jutsz odáig. Bár ölni, azt mégse kéne, kisfiam.”

Az úttól nem messze, egy kisváros szélén lakik Leona. A házba be se mentünk, az üveges verandán ültetett le minket.

– Tudtam, hogy jöttök – mondta, és elénk tette a frissen főzött kávé. Piros üvegben valami italfélét. Az üveg alul öblös volt, nyaka hosszú és keskeny. Az ital, mikor pohárba töltötték, sötétzöld volt. Feketének látszott a piros flaskában.

– Honnan tudad? – kérdezte az ismerősöm.

– Mi se tudtuk! Csak útközben határoztuk el – mondta Kislőrinc. – Honnan tudad?

– Elég az hozzá, hogy tudtam – mondta Leona. – És főztem egy feketét a jobbikból. Nem baj azért? – kérdezte, incselkedve. Hosszasan csókolta a férfiak arcát. Mintha a csók nem jel, a *szeretet jele* volna, hanem vizsgálódás. Mintha figyelne valamit az ajkával. A végén engem is megcsókolt. Megkóstolja az arcomat, úgy éreztem. Borzongtam. Szerettem volna, ha nem érzi meg a borzongásomat. De lehetetlen, hogy ne érezte volna. Annál forróbb lett a szája az arcomon. Valami olyan illatszer párája vette körül, amit én addig nem ismertem.

– Tudsz bridzsezni?

– Nem tud – mondta az ismerősöm.

– Az baj – mondta Leona. – Csinálhattunk volna egy partit. Meg egy kis vérfrissítés is jól jönne már. Ha leülsz valakivel, és előre tudod, mit fog játszani: nem jó.

Ismerősem ígéretet tett, hogy megtanít. Hamarosan debütálhatok, akár itt, Leonánál.

– Jó lesz. Kíváncsi vagyok a játékára – mondta Leona. Engem nézett, de aztán hirtelen mégis Kislőrincet kérdezte: – Mit mond az orvos?

– Műthető vagyok.

– Mikor?

Kiűrtette a poharát, azután felelt csak: – Odébb van az még.

Tudtam, hogy két nap múlva kell bemennie és lehet, hogy már aznap el is végzik a beavatkozást. Érdekes, gondoltam: ha Kislőrinc nem akarja, hogy Leona megtudja, mikor műtik, egyszerűbb lett volna elkerülnünk a házat, ehelyett egyenesen ide jöttünk. Mondhatta volna, hogy valamiért nem akarja beavatni. Úgy éreztem, a szándék nem is az volt, hogy vendéglátónk ne tudja, mikor lesz a műtét, hanem hogy azt higgye, később, mint *amikor*.

Hirtelen indultunk el. Jól esett elmenni arról az üveges verandáról. Nem hittem volna, hogy ilyen hamar útra kelünk.

Már az autóban, sok kilométer után vettem észre, hogy a saját kezemet szaglászom, talán egyfolytában azóta, hogy elindultunk: Leona illatát szívtam magamba.

Jó ideig nem szólalt meg senki. Egyszer bekapcsolták az autórádiót. Hírek, mint annyiszor. Több hírt hallottam ebben a fél évben, mint előtte egész életemben. Volt szó az utakról is. Némelyiket, azt mondták, tanácsos elkerülni, tekintettel a friss hóra. De a legjobb otthon maradni. A veszélyesnek mondottak közt volt az az út is, amelyikre készültünk rákanyarodni.

– Még majd meg kell állnunk valahol.

– Benzinért?

– És pálinkáért.

– A szalonnasütésnek, annak löttek.

– Miért?

– Túl hideg van.

– A tűz majd melegít. Meg a pálinka.

– Az igaz. De nehéz lesz tüzet rakni. A hóban.

– Ha az én fiam négyéves korában nem tudott volna egy erdőben, tíz perc alatt, papírról, egy szál gyufával tüzet gyújtani, kitagadtam volna – mondta Kislőrinc. Nevettünk.

Mi neveltünk? Kérdezhettem magam, később. Megittuk a kávé maradékát. Kitagadni valakit, megszakítani a kapcsolatot valakivel, egyik percről a másikra, nem képtelenség náluk. Akár a fiát is, tudtam, képes lenne kitagadni Kislőrinc, vagy bármelyikük. Náluk, úgy éreztem, mindig készen álltak az ilyen mondatok: – *Nem vagy a fiam. – Nem vagy az apám. – Nem vagy a fivérem.*

Épp csak az ismerősömben nem voltam biztos. Hogy ő is kimondaná-e.

A lehetőség, hogy az embert akár ki is tagadhatják, éppenséggel nem ad okot vidámságra.

Igaz, vannak, akik más, komoly és végérvényes történéseket, magát a halált is így, nevetve emlegetik.

Tudom, hogy a Kislőrinc apja legalább harminc éve nem találkozott az ismerősöm apjával. Ugyanabban a városban élnek pedig. Vigyáznak, nehogy keresztezzék a másik útját. Gondolom, felosztották egymás között a várost. Valamiféle megegyezés, egy tárgyalás nélkül létrejött megállapodás lehet kettőjük között, ami bizonyos kerületeket egyiküknek ad, másokat a másiknak. És olyan része is van a városnak, ahova egyikük se teszi be a lábát, biztonság kedvéért. Ez a határsáv. A gyeprü.

Ilyen megállapodást minden tárgyalás nélkül csak ők köthettek, az ikrek. – Érdekes – mondtam az ismerősömnek, mikor az apja és nagybátyja ügyeiről mesélt –, ezek szerint nálatok még van súlya az ételvelknek. Két iker, attól, hogy másféle módon akarják berendezni az életüket, még nyugodtan tarthatná a kapcsolatot. A mi amerikai fogalmaink szerint. – És beszéltem, azt hiszem, hosszasan, a gyakorlatias életvitelről. – Egyetlen valóság a pénzzel is mérhető anyagi érték. Ezzel szemben tinálatok még a gondolatoknak, az elveknek is megvan az értéke, úgy látom. – Az ismerősöm nem nagyon figyelt rám, úgyhogy abbahagytam.

És csak később, napok múlva folytatta az apák történetét. Hogy volt egy másik ikerpár is, Mária és Anna. Nem volt abban semmi különös, ahogy egymásra találtak, még iskolás korukban. Ki van hegyezve az ilyesmikre minden iker figyelme, magyarázta az ismerősöm. Villamosról látták meg a lányokat, és összenéztek. Mikor legközelebb meglátták őket, meg se várták, hogy elérjenek a következő megállóig, leugrottak. Akkoriban nyitott peronú villamosok jártak, nem volt nehéz leugrani. Nem volt nehéz megismerkedni sem. Elég volt elindulni a lányok felé és ahogy azok rájuk néztek, megkezdődött, amiben aztán évekig éltek: négyük közös élete. Meg tudták-e egymást különböztetni, kérdeztem az ismerősömet, lányok a fiúkat, fiúk a lányokat? Meg, mondta ő, első pillanattól. Pedig a saját apjuk se volt képes erre, és az anyjuk se teljes biztonsággal. Milyen figyelmük volt, elég éles hozzá. És nem volt-e köztük feszültség, hogy melyik lány melyik fiúval? Meg tudtak-e egyezni, faggatóztam, és hogy nem volt-e úgy, hogy mindkét fiú ugyanarra a kislányra hajtott? Vagy ugyanez fordítva? Nem volt szükség megegyezésre, mondta az ismerősöm, és hogy azt nem tudja, voltak-e változások az évek alatt, ki kivel járt igazából, de tény, hogy minden szabad idejüket együtt töltötték és kamaszkorukban már eldöntötték: mihelyt nagykorúak lesznek, összeházasodnak. Anna Viktor felesége lesz, Mária Lőrincé. Csakhogy egy természettanár, akit a fiúk az ikerségről faggattak, kellemetlen dolgokat mondott.

Beszélt a kísérletekről, amiket bizonyos táborokban német tudósok folytattak. *Tudomány*, az előző évtizedekben, nagyjából annyit jelentett, hogy *német tudomány*. Ha valamit egy német tudós mondott, kétszer akkora hitelt érdemelt, mint ha más nemzetbeli. A tudomány alapja a kísérlet volt. A kísérlet alapja az ellenőrzés, az ellenőrizhetőség. Bármely gyógyszert, ha beadunk egy betegnek, magyarázta a tanár, és a beteggel valami történik, javul az állapota vagy éppenséggel romlik, nem tudhatjuk, hogy a gyógyszer hatására történt, vagy akármi más, számunkra ismeretlen okból. Ezért a tudomány előírja a kontrollcsoportok használatát. Például ugyanolyan egyedeket kell beoltani, előbb a betegséget okozó baktériumokkal, majd a kipróbálandó szérummal, ha tudni akarjuk, jó-e a szérum. Szükségszerű volt tehát, hogy a németek által létesített táborokban, ahol szinte korlátlanul állt rendelkezésre a szabadon fölhasználható emberanyag, kiválogassák és kísérletekben hasznosítsák az ikreket. Az egyiknek beadtak valamit, a másik volt a kontroll. Sokan pusztultak el így, a *tudomány oltárán*.

Mellesleg német tudósok azt is megállapították, magyarázta a tanár, hogy ha egy családban az ikerszülés egyszer megjelenik, abban a családban máris nagyobb az esélye, hogy ismét előfordul, mint a többi, ikreket még nem ismert famíliában. De hogyha ikergyerek ikergyerekkel házasodik és hoz létre utódokat, azok nagy valószínűséggel megint csak ikrek lesznek. És, folytatta a tanár, az nem ajánlatos, mert legyengül az anyag, egyre nagyobb az esély, hogy ilyen-olyan betegségek sújtsák az utódokat. *A tudomány mai állása szerint*, mondta a tanár.

Az ismerősöm szerint azóta változott is a tudomány állása.

Az egyik fiú, Viktor, már akkor hajlott rá, hogy figyelmen kívül hagyja a tanár intelmét, de Lőrinc másként határozott.

Mégse voltak egyformák, mondtam.

Semmi sem egyforma, mondta az ismerősöm. Semmi, amit ismerünk, amit a szemünkkel láthatunk, nem egyforma. Egyforma lehet két szám, a matematikában, de az csak pusztá absztrakció, két elektron, a fizikában, de elektront nem tudunk megszagolni vagy nézegetni, számunkra az is csak absztrakció. Apám és nagybátyám hiába hasonlítottak, voltak köztük bizonyos különbségek. Így például Lőrinc nagybátyám nem volt szerelmes, vagy ha szerelmes volt is, számára nem a szerelem volt a legnagyobb hatalom.

Hanem?, kérdeztem.

A hatalom, mondta az ismerősöm.

De akkor a te apád se Annába volt szerelmes, hanem a szerelembe, mondtam.

Lehet, mondta az ismerősöm, a szerelembe. Úgyhogy amikor nagykorú lett, elvette feleségül Annát. Lőrinc még csak látni se akarta többé az ikerlányokat. Nem volt ott az esküvőn, és ha már került a lányokat, kerülnie kellett az apámat is.

Hogy tűrik ezek után, hogy a fiaik mégis összejárjanak?, kérdeztem.

Tűrik, felelte.

Abban a kisvárosban, ahol benzinért megálltunk, volt egy tó. Útba esett, mert boltba is kellett mennünk, pálinkáért, és vendéglőbe, kávéért. A tó félúton volt a bolt és a vendéglő között. Sétáltunk a parton. A vizen falevelek ültek. A hópolyhek a vízbe hullva azonnal eltűntek. A faleveleken megmaradtak.

– Ha túl sok lesz majd rajtuk a hó, a levelek belemerülnek a vízbe, és a hópolyhek elolvadnak – mondtam.

Főlülről egy patak táplálta a tavat. Alul zsilip volt, az szabályozta a vízszintet. Egyszerű szerkezet. Csak valami préselt falap volt beillesztve a zsilipkapuba. Még látszottak a régi, komolyabb gép maradványai, fogaskerekek, csavaros tengelyek.

– Eresszünk le belőle egy kicsit! – mondta Kislőrinc. – Tartsatok! – Megfogtuk a bal karját, és ő lehajolt a vízre.

Ismerősöm fogta a csuklójánál, én följebb, a könyök alatt. Izmai kemények voltak, éreztem a tenyerem szorításában. A falap nem akart mozdulni. Kislőrinc mind nagyobbakat lökött rajta. Akkorákat lökött, félő volt, hogy beleesünk a tóba.

– Hagyjuk – mondta az ismerősöm.

De már akkor megadta magát a lemez. A víz megindult. Visszahúztuk Kislőrincet. Túl nagy lett a rés, zúgott lefelé a tó. Előbb-utóbb minden vize kiszökik a zsilipen, gondoltam. Egy óra kell hozzá, vagy egy nap, nem tudhattam. Sodródtak a nyílás felé a hólepte falevelek. Mozgásuk gyorsult, ahogy a zuhataghoz közelítettek.

– Meg kéne igazítani – mondta az ismerősöm. Lehajolt és mi tartottuk, Kislőrincel. Ahol eddig gyengén csordogált a víz, most ömlött, úgyhogy még nehezebb lett a falap helyzetén változtatni.

– Áll, mint Katiban a gyerek – mondta Kislőrinc. Nem értettem a mondást. Az ismerősöm magyarázta el nekem, miközben a zsilippel erőlködött. Nevettünk. – Hagyd! – mondta Kislőrinc. – Majd beáll egy alacsonyabb szinten. Úgy is jó lesz. Vagy ha nem tetszik az ittenieknek, idővel észreveszik és megoldják. Az ő dolguk.

Ismerősöm hagyta, hogy visszahúzzuk.

Szinte teljesen üres volt a vendéglő.

Ebédhez korán, reggelihez késő.

Meleg volt odabent, talán túl meleg. Hajunkon hó. Behoztuk magunkkal, három ósz vendég. Amúgy nem ószul egyikünk se még. Aztán ránk olvadt. Lucskosan tapadt a fejemre a haj, éreztem. Ismerősöm szőke fürtjei kissé megsötétedtek, csimbókokba tapadtak. Kislőrinc haja kurta, a vízcseppek a fejbőrén csillogtak.

Csapzott volt a pincérmű is, mikor odajött hozzánk. Az udvarról jött, gondoltam, talán valami árut kellett behordania. Fekete pamutruhában volt. Nem viselt kötényt, nem volt nála blokkfüzet és toll. Mosolygott. Kislőrinc kávért rendelt és valami likőrfélét mindhármunknak.

– Helytelen – jegyezte meg Kislőrinc –, hogy a pincérmű nem öltözik pincérműnek.

– Talán csak alkalmilag csinálja – mondta az ismerősöm. – Besegít. Vagy részmunkaidőben dolgozik. Van ilyenek, egyetemisták, akik –

– Itt nincs egyetem – vágott közbe Kislőrinc –, ebben a városban. Az ember legyen az, ami. Ha rendőr, akkor rendőr. Egyenruha, egyenpofa. Ha pincér, akkor pincér.

Nem kellett sokáig várnunk az italainkra. Kislőrinc elégedetlen volt a kávéval, visszaküldte. – Nekem ne zaccból főzzenek. – A pincérmű elnézést kért és elvitte a csészéket.

– Nem késünk el? – kérdezte az ismerősöm.

– Legföljebb majd jobban rálépek a gázra – mondta Kislőrinc. – Egyébként ők akarnak megszabadulni a fiamtól. Ha éjfélkor megyek érte, akkor is kénytelenek kiadni.

Másodszorra megfelelőnek találta a kávékat Kislőrinc. – Köszönöm, kisasszony – mondta kedvesen. – Hígyje el, nem akartam ugráltatni. Elhiszi?

– El – mondta a lány és mosolygott.

– Látom, megért. – Kislőrinc nem mondott többet, de tekintetét nem vette le a pincérlányról. Az nem tudhatta, kell-e még maradnia, akarunk-e még beszélgetni vele, vagy a számlánkat rendezni, szolgálatkészen álldogált asztalunk mellett. Azon kaptam magam, hogy a testét bámulom. A pamutruha vékony volt. Módomban állt megfigyelni, nemcsak a formáit, de a változásokat is, melyeket Kislőrinc nézése idézett elő a lányon. Így a bordák párhuzamos íveit, melyek egyre szaporábban hullámoztak, és, persze, a mellbimbók előremeredését is. Mikor rajtakaptam magam, hogy visszaéltem a lány kiszolgáltatottságával, megharagudtam magamra. Kihörpintettem a likőröm maradékát. A kávéval már előbb végeztem. Kijebb húztam a székem, mint-

egy jelezve, hogy részemről indulhatunk. Ismerősöm nem mozdult. A lányt is, Kislőrincet is figyelte, de más-képp, mint én, tompábban.

– Ma még eljövünk erre egyszer – mondta Kislőrinc. – Délután.

A lány bólintott. Tudomásul vette, amit ez az ember mondott neki. Nem válaszolt, mert nem kérdeztek tőle semmit. Várt.

– Meddig van nyitva az üzlet?

– Éjfélig.

– Annál mi sokkal hamarabb itt leszünk. És maga? Maga meddig van szolgálatban?

– Négyig. Négyig minden nap, de ha szükség van rám, tovább is szoktam maradni.

– Tanul?

– Igen. – Halk volt a lány hangja.

– Az én fiam is tanul. Visszafelé ő is velem lesz.

Akkor kellett volna az arcát nézni. De nem mertem, csak a kezét.

– Sietünk vissza – hallottam Kislőrincet. – Mennyivel tartozunk?

A hó most nagyobb pelyhekben hullott. Egy galamb volt a vendéglő fala mellett. Idehúzódott, gondoltam, és mert mellette vitt el az utunk, vártam, hogy felröpül. De ott maradt. Csak lépegetett előlünk, ügyetlenül. És akkor megláttam, hogy egyik lábán, ahol ujjaknak és karmoknak kéne lenni, alaktalan duzzanat van. Azon jár. Meg akartam nézni. Lehajoltam. Menekült, bicegve. Fáj-e neki, hogy a csonkon jár, nem látszott. Szeme ugyanaz a kifejezéstelen galambszem volt, mint a többié. Szárnya épnek tűnt, repülni nyilván tud, gondoltam.

– Mi történhetett vele? – kérdeztem. – Még egész fiatal. Lehet, hogy így született?

– Ez a kisgalamb nem sikerült – mondta az ismerősöm. – Előfordul.

– Mi legyen? – kérdezte Kislőrinc. – Megfoglaljuk neked? Magunkkal vigyük? Vagy szabadítsuk meg a szenvedéstől?

Felálltam. Ez a mozdulat kellett a madárnak, hogy riadtan elszálljon.

– Repülni tud – mondtam.

Közben szépen kihült az autó.

Az úton mintha mi lettünk volna egyedül. Nem jött szembe senki és nem is elöttünk meg senkit. A fehérségben egybemosódott a mező és az út. A hó talán tompít majd az ütközésen, ha kisodródunk, gondoltam. Többször is megcsúszunk, de csak kicsit, centiket, és ilyenkor Kislőrinc, mint valami biciklis gyerek, ha szántszándékkal farol egyet, kurjongatott.

– Ha azt mondod, öljem meg a galambot, én meg tudtam volna ölni – fordult hátra egyszer. – Legtöbb ember nem tud szembenézni a halállal. Mindenkit érdekel. Főleg azokat, akik félnék tőle. Engem az apám megtanított. Egy ürgét a földünkön, egy kóbor kutyát, meg kell tudni ölni. Vagy a karácsonyi pontyot. Én már öt-évesen túl voltam ezen. Apám mindenbe beavatott.

– Mindenbe?

– Magával vitt az építkezéseikre. Akkor már egész csomó ember tartozott alá. Tanítási időben csak napi egy-két órát töltöttem ott, nyáron hónapokat. Spéci gépekkel dolgoztak, darukkal. Mindenfelé jártunk az országban. Olyan respektusa volt, hogy ott mert hagyni a munkásaival. Olyankor én ügyeltem rájuk. Emlékszem, először köszönni se mertem nekik, az idegeneknek. De ránevelt. Kényszerített. Megbízásokat adott: menjek el ide meg oda, keressem ezt meg azt, mutakozzam be, közöljem, hogy apám üzeni, csinálják így meg úgy. Megtanultam az emberekkel bánni. Nem nagy ügy. Megvan bennük a tisztelet, csak oda kell állni elébük, hogy itt vagyok, tessék. Én vagyok az, akit tisztelni lehet. Rám számíthattok. Én is számítok rátok – mondta, és kurjantott, mert kanyar volt és kicsit megint megfaroltunk.

– És Leonának mért nem az igazat mondtad? – kérdeztem.

– Leonának van egy bábuja. Egy régi bábu. Olyan, mint egy ember, csak kicsi. Van keze, feje, lába. Beleszúr egy tűvel a hátába és rágondol valakire: lumbágó! Azt mondja, Nicole, odabök a bábu mellébe, és Nicole-nak nem lesz teje. Mármint apám szerint az történt, hogy egyszer a tű a bábunak a fejébe ment, és rám volt gondolva közben.

– Miért?

– Nem kérdeztem, miért. De apám a lelkemre kötötte, hogy Leona előtt egy szót se a műtétről. Hogy mikor lesz, hogy lesz.

Bontottunk egy új italt. Azt hiszem, akkor nem zavart már, hogy szájról szájra jár az üveg. Ha csúszott az autó, együtt kurjongattunk Kislőrincel.

A fiú várt ránk. Bőröndje már összecuska, ráterítve egy nedves törülköző. Mikor bemutatkoztunk, a nevét ugyanazzal a határozottsággal mondta ki, mint az apja. A keze is ugyanúgy szorította a kezemet. Csak a szeme

volt más. Ha lányt akartak volna nevelni, annak akarhattak volna ilyen pillantást. Ilyen lányt, ilyen odaadót.

– Menjetelek, keressetek egy vendéglőt – kért minket Kislőrinc. – Amíg én beszélek a tisztelendő úrral.

Rábíztuk magunkat a fiú helyismeretére. Volt egy hely a közelben. Egyszerű ételek, gyors és személytelen kiszolgálás. Állandó zene. Billiárdasztal.

– Ez a törzshelyetek?

– Ez – mondta a fiú. Később még hozzátette: – Ezért rúgtak ki minket. Mert osztálybuli után átjöttünk ide és billiárdoztunk.

– Most már mindegy – mondta az ismerősöm. Legalább együtt lehetsz apáddal. Most, hogy beteg. És az út is kellemes. Ugye? – fordult hozzám.

– Az – mondtam. – Nem is tudom, miért. Rég utaztam ilyen jól.

– Reméljük, visszafelé is jó lesz – mondta az ismerősöm.

– Biztos jó lesz – mondta a fiú.

– Van egy hely, ahol idefelé megálltunk. Egész kellemes hely.

– Olyan, mint ez? – kérdezte a fiú.

– Kellemesebb – mondta az ismerősöm.

– Van egy szép pincérlány – mondtam.

Mért kellett ezt mondanom? Mindegy. Hallgattunk. Ettünk.

– És itt mi volt? – kérdezte később az ismerősöm. – Berúgtatok?

– Kólát ittunk.

– Rummal? Vörösborral?

– Tisztán.

– Sokáig kimaradtatok?

– Kilencig.

– Aha. Akkor ebben az iskolában nagy fegyelem van. És hány gyereket csaptak ki?

– Hetet. A többiekét már mind hazavitték.

– Hoztunk szalonnát – mondta az ismerősöm. – Apád szerint te hóban is tudsz tüzet rakni.

– Tudok. Szalonnát sütünk?

– Igen.

Nem úgy nézett ki a fiú, mintha bánná a kicsapatást. Meglehet, szívesebben van a szüleivel, mint itt, gondoltam.

Nem volt hosszú tárgyalás. Mire visszamentünk, Kislőrinc rég végzett az atyával. Megölelte a gyereket. – Maradhatsz.

A fiú nem örült. Nem is ellenkezett. Csak a szeme, az volt szomorú, ahogy elnézett Kislőrinc válla fölött.

– Ezúttal eltekintenek a kicsapástól. A továbbiakban vigyázz magadra. Tartsd tiszteletben a szabályzatot. Úgy lesz?

– Úgy.

Megcsókolták egymást. Az ismerősöm is átölelte, megcsókolta a fiút, búcsúzóul. Ezek után én se intéztem el a búcsút egyszerű kézzel. Szívesen utazott volna velünk, tudtam. A hóesésben.

– Tipikus proli – mondta Kislőrinc, már az autóban. – Ez az atya. Hogy minek mennek ki a fiúk, mikor bent is megvan mindenük. „Annyit költenek egy ilyen este, mint az én havi fizetésem”, azt mondja. Kérdeztem én, mennyit kaszál havonta? Nem kérdeztem. Vannak dolgok, amik órá tartoznak, és vannak, amik nem. Az például rám tartozik, hogy a fiam mit költ és miből.

– Meggyőzted? – kérdezte az ismerősöm.

– Én tiszteletben tartom a véleményét, azt mondtam neki. És el is vinném a fiamat, ha nem állna fönn annak a lehetősége, hogy meghalok. És ha úgy alakul, ezt neki is be kell látnia, itt van a gyerek a legjobb helyen. Megértette. Imádkozni fog értem. Megköszöntem. És a végén még ő mondta ki: „Most akkor még több megértéssel kell az ön gyermeke felé fordulnunk.” Csak helyeselni tudtam.

Megálltunk annál a vendéglőnél, ahol idefelé is. Másvalaki szolgált ki, nem az a pincérlány. Kislőrinc evett egy rántottát.

– És a lány, aki délelőtt felszolgált? – kérdeztem. – Azt mondta, itt lesz...

– Hívhatom – mondta a pincér.

Kislőrinc evett, nem nézett föl.

– Nem kell – mondtam. – Üdvözljük.

Kíváncsi lettem volna még a galambra, de nem mutatkozott. Megnéztem volna a tavat, hogy leszaladt-e már a vize, vagy megigazította közben valaki a zsilipet.

Nem olyan volt a helyzet, hogy fölvehettem volna a dolgot.

– Ezért az egyért bánom, hogy nem hoztuk el – mondta később Kislőrinc. – A lány miatt. Megfelelő lett volna.

Erre nem mondtunk semmit. Volt kanyar, csúsztunk is, de a kurjongatás elmaradt.

– Annak idején apám megszervezte nekem a dolgot. Jó megoldás.

– Lesz még rá alkalom.

– Reméljük – mondta Kislőrinc. Legalább félóra múlva folytatta: – Ha mégse jönnek vissza, terád hárul.

– Keressek neki valakit? – kérdezte az ismerősöm. – Szervezzek neki egy –?

– Erről lenne szó.

– Nem tudom, képes vagyok-e rá. Engem másképp neveltek. Tudod.

– Szüksége van rá. És te vagy az egyetlen, akit megkérhetek. Elhozhatnád például ehhez az ittenihez. Vagy akit jónak látsz.

– Rendben.

– Ígyunk rá!

A pálinka elfogyott. Nem álltunk meg, hogy újat vegyünk.

Kíváncsi voltam, feljön-e Kislőrinc a lakásba, az ismerősöm apjához. Lett volna indok a látogatásra: a búcsú. De hát oda még soha nem ment föl, és nem is hívták.

Vendégszerető ház pedig. Mi is ott lakunk, az ismerősömmel. Apjához tanítványok járnak, mindenféle nyelvet tanít. Velük él a nagynénje is, Mária. Elvált, néhány hónapnyi házasság után. Összeköltözött Annával és Viktorral. – Jó neked – mondtam egyszer az ismerősömnek –: két anyád van.

– Feljössz? – kérdezte aztán az ismerősöm az unokatestvérét. – Kisüthetnénk azt a szalonnát. A grillben.

– Köszönöm, hazamennék inkább – mondta Kislőrinc. – Jó, hogy elkísértetek. És derék dolog volt, hogy hagyatkozni. Utoljára – tette hozzá. Rajtam kezdte az ölelkezést. – Valamikor látogassátok meg apámat – mondta később. – Tudod, ő családfőnek tekinti magát. Mert negyedórával előbb jött világra, mint Viktor bátyám. Mutasd be neki Nicole-t!

– Jó – mondta az ismerősöm. Elindultunk, Kislőrinc az autóhoz, mi a kapuhoz. Kezdett besötétedni.

A lépcsőház kivilágosodott, valaki hólapáttal a kezében elindult kifelé. Anna volt vagy Mária, nem tudtam eldönteni. Valamelyik a kettő közül. Azt hiszem, az ismerősöm se mindig tudja, melyik az anyja.

Viktor bácsi, ő biztosan tudja. De nincs már semmi jelentősége a különbségnek. Régóta nincs.

Kislőrinc utánunk kiáltott: – Hangulatos szalonnasütést!

Volt egy kis gúny a hangjában.

Solymosi Bálint

SZONATINA

Már sötét lenne, csak valami
sószn' ásványi por szét-
pörgeti az estét, hírhó, lehet.
A reményen túli remény, hogy
nem kell azonosulni egy-
éji történeteddel –, egy
végtelenbe vesző csellóhang,
egy végtelennek tűnő
kérdőmondat. Nyilvánvaló álom
a hallgatnitudásról; ébredéskor,
harmat az akácágakon.
Azután szökőtűz, szökőűr, fehér-
fergeteg... Egy asszonyalak
(eredményhatározó) most teljes
fordulatot hoz (?), kíván (?)
az idült cselekvénybe', bár vissza
nem fordul az; pusztulnál bele
egy szűkebb térbe, mely épp, mint
e vers... Elpakolt napjaid
dobozokban, se nálad, se nála
egyelőre. Nem tudod hogy' meg-
szóltani. (Elszóltanak.)

EGYIK SEM

mi eredendő, az a nyelv-
határon túlról; kevesebb
is, több is, ahogy látszanék,
ahogy látod; itt már nem
az, itt már csak következmény,
mint mondjuk, „valahogy azért
meg kell jelenni!”; s legyen
akkor már fordulatos
és kegyetlenül elegáns,
akárha egy galambszürke öltöny –,
nem a te formád...; papírtél,
blokkfüzetek jobbra és balra,
a régmúlt slágere a kossuth
rádióban, „mondd, miért nem
csináljuk ezt gyakrabban...”;
lelkiismeretvizsgálat...?
azt hagyd!; élvezetlen,
panasztalan, nikotinszín
patinájú érzékelés minden
tapasztalatot illetően –, hogy
a porodnál fogva (át?) (ki?) vezet
ittén egy vicces valaki...;
aztán erre a ki nem mondott és
a többire addig össz-,
mígnem szétpontosít bíróságában
az agyad –, van az idevaló,
a jelenvaló, van a jóra való,
van például a hiábavaló
és van a mondanivaló,
a nyilvánvaló, van az örökkévaló
és van az egyik sem, vagy te

Orbán János Dénes

DON QUIJOTE MÁSODIK SZERENÁDJA

madonna ó madonnám
e mindhalálíig-esten
tested vackomra dobván

beh rádzuhanna testem
szived is széttapodnám
úgy dulakodva ketten

kiküldött így be hozzám
az ördög tán az isten
szokás szerint letosz rám

hát egyéb dolga nincsen
gallérom bárha óvnám
a lé nyakamba liccsen

madonna ó madonnám
míg el nem ér a vég a
fantáziám csak ocsmány

Erünnisz-köpte gésa
ágyékod egyre nyalnám
csak dugnád erre néha

hogy „de la Mancha hadd lám
mit produkál a paplan
alatt vagy tette halvány

s csupán a ríme pattan”
csak néha erre dugnád
és csúszna mint a szappan

s én feltúrnám a bundát
visítnál mint az emse
hullna-fröcsögne úgy rád

heréim drága vemhe
s mi hibbanásig ajzott
tejfel-melledre kenne

csillámló hála-rajzot
 húspemzliként a nyelvem
 ám csak magamba' bagzok

és süll a szív a lerben
 kopogtat ő az aggkor
 e tercinákba verten

puhulva mint a vackor
 la Mancha így köszönt le
 míg ágyékába' parkol

halálos csontos ökle
 érzem hogy itt motoz már
 töltés írt a köldöködbbe

madonna mia hozd már
 láthatnád jó la Mancha
 vergődik mint a rozsmár

a jegesmedve mancsa
 alatt s te egyre késel
 kérésre sem parancsra

nem találod az ételt
 nem vetkeznéd hiányod
 mért hogy belém se nézel

a léttől szinte hányok
 maradtam itt a gáton
 életnyi szörnyű álmok

kínjába vérbe' látom
 múltam s jövőm a malmok
 forgatják széllapáton

madonna drága hallnod
 kell ezt a durva fűgát
 lelkemből tépnek almot

sátáni centrifűgák
 az Úr is erre vágat
 és csúfolódva búgják

hogy meghibbanva látnak
 holnaptól és a lelkem-
 bélelte rongyszobákban

lehetne falnak esnem
e szép szerelmi eszmét
e bagzó nyári esten

ó felmutatva ezt még
magom elédbe szórom
csak immár szedni kezdnéd

és csüggnél már a szómon
hisz nem marad belőlem
csupán pár sanda bókom

mit tyúkelmédbe lőttem
teérted porba rogyván
verselwe agyba-főtten

madonna ó madonnám
te vérbaj-lakta mellény
a döghalált na hozd rám

azért is számba venném
Nesszosz-kiszabta lajbi
jó de la Mancha mellén

menekülsz ott ahajt ni
lelkemben ruszli csótány
úgy próbálsz elszaladni

madonna drága ó tán
hinnéd nem lenne bingó
galandom szép piócám

molylepte-csóku ringyó
burján la Mancha máján
beteg szivemre fingó

te légy a bű a báj ám
a bűh s a baj s a lét-rák
a latrok házatáján

nyomván felém a létrát
melyet az ördög áttolt
„búsképű balga lépd át”

istennek lábszagától
bűzlöngő sárga zokni
mondd színt mikorra váltol

ímé hogy kezd zokogni
erője élte fogytán
zuhan la Mancha fogd ki

madonna ó madonnám
csak fölcsendülne hangod
„velődnet is kiszopnám”

ugrálnánk mind a majmok
berregnénk mint a tapsik
nem kell csupán behagynod

hatolni báva hapsid
la Mancha bús dorongját
ne mímeld már a vaksit

ne játszodd hát a rondát
malacolnánk na mér' ne
mint válunál a kondák

madonna mondd mi kéne
feleljél ó caramba
ragadj már rá a lépre

la Mancha áll a bamba
a túlvilági postán
versében földagadva

címzetten ó madonnám
e pár költői képre
bámulj jer ríva hozzám

foglald keretbe végre
mindazt mit összeszóttem
a hibbanásba lépve

a szerelmedbe főtten

Szükségünk van-e még egyetemekre?

ESZMECSERE PETER GLOTZ ÉS DIETER SIMON KÖZÖTT

VITAVEZETŐ: KRZYSZTOF MICHALSKI

Michalski: Simon úr, Ön egy ideje a Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémia elnöke; a Német Szövetségi Köztársaság Tudományos Tanácsának elnökeként néhány esztendővel ezelőtt meglehetősen feltűnést keltett azzal a megjegyzésével, hogy az egyetemek „lényegében elkorhadtak”. Glotz úr, Ön az Erfurti Egyetem alapító rektora; utolsó könyvének már a címfőcímében is Simon úr ítéletét idézi.¹ Nos, mi meghívtuk mindkettőjüket, hogy vitassák meg „Szükségünk van-e még egyetemekre?”

Simon: A kérdéssel kapcsolatban hét tételt fogalmaztam meg.

1. Az egyetemre mint *felsőfokú oktatási intézményre* még szükségünk van. Az egyetem – egy-egy évfolyam 25%-ának felvétele révén – tehermentesíti az érettségizőktől a munkaerőpiacot, s ezért minden eddigi és közeljövőben tervezett kísérlet, hogy az egyetemi hallgatók számát korlátozzuk – az egyetemi irányítás és az állami felsőoktatási igazgatás rejtett együttműködésén túl is –, eleve kudarcra ítéltetett. Az egyetem továbbá az egyetemi hallgatók mintegy 90%-a számára nyújt pályaalakalmassági bizonyítványt, ami akkor is hasznos lehet, ha a munkaerőpiacon semmit nem ér. Mivel azonban a minősített munkanélkülivé váló kiképzést aligha tekinthetjük külön kiváltságnak, ebben az esetben nyilván követelhetünk tandíjat, úgyhogy az egyetemek egyelőre nem jönnek számításba az állampénztár számára bőséggel patakozó bevételi forrásként.

2. Az egyetemre mint *egyetemre nincs szükségünk többé*. Az egyetem *differentia specificá*i ugyanis (a szakfőiskolákhoz képest) lassanként megszűntek; gondoljunk efféle jelszavakra: „A kutatás és az elmélet egysége”, „A tudomány mint életforma”. Tehát a jövőben (amazokkal együtt) *felsőfokú oktatási intézmény*ként kellene kezelnünk az egyetemeket. Alkalmassint (a differenciálás örvén) olykor el-elhangzik a kutatás és az elméleti oktatás elválasztásának követelése, hogy ily módon egyrészt ki lehessen állítani egy bizonyos pályaalakalmassági bizonyítványt, másrészt pedig elérhetővé váljék a „kutatási folyamatok” tehermentesítésé-

se a tudomány iránt kevésbé érdeklődő vagy kevésbé tehetséges hallgatóktól.

Eközben megfeledekzünk arról, hogy ez az állapot már rég bekövetkezett. Csak egyelőre nem akarjuk beismerni és intézményesen szentesíteni. Az a körülmény, hogy az elválasztás egyik-másik „orchidea-szakon” még nem ment végbe, mindössze azt bizonyítja, hogy ilyen ágazatok még vannak, de nem azt, hogy állapotuk általánosítható. Az elméleti oktatás felértékelésére irányuló tartós fáradozások kísértetiesnek rémlenek, ha meggondoljuk, hogy az egyetemen manapság szinte már csak oktatás folyik (ha gyakran rosszul is), azaz oktatásnak kell folynia, miközben napról napra csökkennek a kutatási lehetőségek, szabadidő-fecsérlésnek minősül a normális kutatói magatartás, és a kutatási klímát némelyek alapjaiban igyekeznek megfertőzni.

Az egyéni képzés fényében ma már hibáztatható az a felfogás, amely az egyetemről vagy a szakfőiskoláról beszél. A lehetőségek skálája a jövőben a „csak-elmélet”-től az „elmélet plusz elméleti kutatás”-felfogásig terjed majd, és megjósolható, hogy a „kutatás és elméleti oktatás” hagyományos fordulatát csupán a hiányzó nyelvi illetékesség példájának fogja tartani a tudományos közvélemény.

3. Továbbra is szükségünk van az egyetemre mint *reformeszme*re. Jó harminc esztendeje panaszkodunk az egyetemre és reformeszmét reformeszmére halmozunk; s persze, minden új eszme a régi hiányosságait hangoztatja. A reform tehát nem konkrét tervezet többé, hanem hosszú távú célegyüttes. Mindenki sejtheti, hogy ez az igyekezet társadalmi igények kielégítését célozza. Az Amerikát jártak így érvényesíthetik a *deannel* kapcsolatos tapasztalataikat és követelhetik az egyetem végrehajtó szerveinek erősítését, s még csak el sem kell tűnődniük arról, mennyiben lehetne az erősítés a minőség kifejeződése, és miképpen valósulhatna ez meg épp a csoport-egyetem révén. Ezenkívül elgondolkozhatnánk a tanárképzők új és gondos elhelyezéséről, miután az az elképzelés, hogy ezeket az egyetemi oktatás keretében működtessük, nyilvánvalóan ugyanakkora kárt okozott, mint a hallgatók milliós hadának meggondolatlan átirányítása az egykori kutatási területekre. Végül pedig továbbra is türelmetlenül és jelentőssé mesterkedett ábrázattal követelhető a diszciplináris és transzdiszciplináris munka, noha napnál világosabb, hogy az csupán a tudomány fokozódó szakosodásának komplementer leírását jelenti. Egyébként a legjobb akaratral sem volna érthető a most már lassan harminc esztendeje tartó

¹ E beszélgetés 1997. június 2-án zajlott le a *Hannah-Arendt-díj* átadásának alkalmából, melyet ez alkalommal a budapesti *Láthatatlan Kollégium* nyert el. A díjat a bécsi Institut für die Wissenschaft vom Menschen és a Körber-alapítvány ítéli oda.

ácsingózás az inter-, transz- és pluri- (persze: diszciplinaritás) után, aminek semmiféle látható következménye nincsen a progresszív szakosodás terén. Egyetem hiányában ezek és más hasonló ötletek más intézményekre irányulnának, és hátráltatnák azokat a fejlődésben, míg az egyetemen következmények nélkül semlegesíthetők.

4. Az egyetemre mint *egyetemmel kapcsolatos eszmék keltető helyére nincs szükségünk többé*. Ne firtassuk most, vajon Wilhelm von Humboldt „halott”-e, vagy – mint azt némelyik metafizikai gondolkodó szeretné elhithetni az újságolvasókkal – „mégis él”. És eltávozásának („megfúladt!”) vagy folyamatos tetszhalálának (az „orchideákban” megnyilatkozó!) okait se bolygassuk. Humboldt regulatív alapelve („képzettség a tudomány révén”) ugyanis csődöt vallott. Szép, szép a képzettség, de nem piacképes. És az összes többi egyetemmel kapcsolatos eszme is – mint, mondjuk, az egyetem mint a „nemzet fóruma”, a „felvilágosult párbeszéd helye” vagy a „társadalmi érintkezés vezérlőszála” – a tények romantizáló félreértésén alapul: sokan félreismerik a tömeg-egyetem jelenlegi és belátható jövőbeni realitását, valamint az oktatók és a hallgatók érdekeit. Nem szólva arról, hogy e feladatokat már régen átvették más intézmények, alapítványok és fórumok. Nem véletlen, hogy ezt az eszmececsert is az *Institut für die Wissenschaft vom Menschen*, valamint a *Körber-alapítvány* rendezi.

5. A jövőben is szükségünk van az egyetemre mint a *szellemtudományok otthonára*. Az egyetemi szféra panaszkodik a kettőskultúra-szindrómára, és mégis: éppoly kevésbé képes – interdiszciplináris párbeszéd keretében – meghaladni azt, mint ahogy arra sincs esélye, hogy szellem- és társadalomtudományi ismereteink zavaros és történetileg kialakult diszciplináris rendjét integrálja. Mindazonáltal vitathatatlan: az egyetem az egyetlen olyan intézmény, amely nagymértékben folytat szellem- és társadalomtudományi kutatást, és ezzel olyan tudástartalékokat halmaz fel, amely pótlólag – új egyetemközi intézmények révén – gyarapítható (gondoljunk Frankfurt an der Oderre vagy Erfurtra). Ennyiből ugyan akarata ellenére hozzájárul a status quo befagyasztásához. A szorgalmasan felhalmozott tudásra azonban mint rejtett reflexiós potenciálra szükségünk van még akkor is, ha az – az ismét divatba jött „kultúrtudomány” összefoglaló jelszava alatt – nem lesz képes új paradigma formáját ölteni. A filológiai-történeti tudományok ugyanis az első világháborúban elvesztették vezető-tudomány rangjukat, az elméleti társadalomtudományok pedig legkésőbb 1989 óta világszerte feladták társadalom-felvilágosító szerepüket. Úgy tűnik, mintha a kultúrtudomány terén vak vezetne világtalant. Közben pedig a következő tudományágak nyertek vezető-tudományi rangot: molekuláris biológia, kognitív tudományok, információtechnológia.

6. Nincs szükségünk többé az egyetemre mint a *kutatási monopólium* igazgatási és felügyeleti szervére. A Humboldt által még aggálytalanul feltételezett kutatási monopóliumot már Hamacknak az a gondolata romba döntötte, amikor igyekezett megkedveltetni I. Frigyes Vilmos császárral az önálló kutatóintézetek szükségességét. Azóta a kiterjedt természettudományos kutatás – irányuljon akár alapkutatásra, akár alkalmazott kutatásra – a Max Planck Társaság, a Helmholtz Társaság és a Fraunhofer Társaság létrejöttével folyamatosan és megfordíthatatlanul kivált az egyetemi szervezetből. Az egyetemeknek még az a funkciójuk is veszélybe került, hogy az egyetemen kívüli szférát ellássák

információkkal; jelentősen gyengíti ezt az egyetemen kívüli szféra (fiskális okokból követelt) részvállalása az elméleti oktatásban. Ha nem enyhítenének a helyzeten a tanári pályára készülő hallgatók, bizony némelyik természettudományi karnak be kellene zárnia kapuit (vagy legalábbis nyugodtan megehetné ezt). Még ha a gazdaság földjára is saját kutatási intézményeit és – ahelyett, hogy maga kidolgozná – inkább megvásárolja az eredményeket, fogyasztóként egyre kevésbé fordul az egyetemekhez.

7. Az egyetemre *továbbra is* szükségünk van mint kísérleti terepre; itt a *kultúraigazgató* állam egyre gyengülő utóvédharcaira gondolok. Az igazságszolgáltatást követő negyedik hatalmi ágként elképzelt tudományos önszerveződést – amiről legutóbb Schelsky álmodozott – nem sikerült megvalósítani. A kutatás állami megszervezése az egyetemet a közigazgatásnak alárendelt hatósággá merevítette. A pénzügyi válság által kiváltott és gyorsított modernizálási törekvések az egyetemet ki fogják vinni a piacra, versenyre kényszerítik, és árnyékban maradó pénzügyi háttértámogatóvá teszik az államot. Bizonyos jelentős testületek önálló-sodása modell-funkciót nyerhet (és fog is nyerni) a kultúraigazgató állami tevékenység más területei számára. Hogy példamutató funkciót is nyer-e majd, arra a jövő ad választ. Nem ijedünk meg többé Jaspersnek ettől a mondásától: „Az egyetemmel együtt lesüllyed a társadalom és az állam is.” Ha az egyetem – mint azt már meg is tette – valóban lesüllyed, akkor (mint látjuk) érintetlenül és részvétlenül lesüllyed az állam és a társadalom is.

Glötz: Simon úr mindent, csakugyan mindent megtett azért, hogy fölbosszantson. Ez sikerült is neki... neki ugyanis minden sikerül. Mielőtt azonban válaszolnék, hadd idézzek néhány mondatot utolsó könyvemből, amely – mint ismeretes – címét Simon úrnak köszönheti. Valóban, ott azt állítottam, hogy „a német Egyetem a huszadik század végén lényegében nem egészséges, hanem beteg. Azonban egy gyökeresen másféle eszme, valamely alternatív szervezeti forma egyszerű ötlete egyszerűen nem létezik. Eddig minden efféle gondolat kísérlet csődöt mondott – így például Max Scheler hármastagolású tervezete, melynek értelmében az eddigi egyetem hivatást nyújtó szakiskolává válna, a kutatói apparátus önálló kutatási intézményekbe vándorolna el, s a többi, népfőiskola jellegű, tisztán kiképzést szolgáló intézmény a „szellemi szintézis” feladatait látná el; és a jövőt tekintve sem látható, hogy az efféle totális reformok megvalósíthatók volnának, és javítanának a helyzeten.

Ennélfogva könnyelműségnek tartom, hogy az egyetem eszméjét – Jaspers ötletét nyugati, nemzetek feletti, később pedig mindenestre hellenisztikus-német találmánynak nevezze – egyszerűen Humboldttal és az ő reformjaival azonosítsuk, és idejétműltnek bélyegezzük csupán azért, mert az újabb keletű humanizmus nem ültethető át a tizenkilencedik század első évtizedéből a huszadiknak utolsó évtizedébe. Abban valóban kételkedhetünk, hogy vajon a német egyetemi szférának van-e ereje a polémikus önmegújításhoz. Abban is kételkedhetünk, vajon nyújt-e játéktérrel a politika egy ilyen önmegújításhoz. A megújulásnak és önmegújításnak azonban mindig azon a ponton kell kezdődnie, amelyet már Humboldt is emlegetett. A tagadhatatlan modernizálási igény mellett létezik – a filozófus, Jürgen Mittelstrass szavaival – egy olyan „időtlenégi igény, amely megvédi önmagától a modernizálási folyamatot”.² És akkor most hadd adjak választ Simon úrnak.

1. A kérdés természetesen szónoki kérdés. Az egyetemet mint kiképzőintézményeket nem nélkülözhetjük, és végső soron az sem igaz, hogy mindenki automatikusan munkanélkülivé válik, ha valamelyik német vagy osztrák egyetemen tanult. Arra a felfogásra, hogy a hallgatók így vagy úgy, de semmiképpen nem találnak munkát, s ezért tandíjat sem követelhetünk tőlük, minden értelmes ember azt fogja felelni: utólag csak annak kell visszafizetnie a pénzt, aki valamilyen – bármilyen rosszul fizetett – munkát talál, de – természetesen – nem a taxisofoőrnek, aki azelőtt filológiát vagy régészetet tanult. Ez tehát hamis érv.

Simon úrnak egyébként igaza van, ha az állítja: senkinek nem tudjuk megígérni, hogy a hallgatók száma csökkenni fog. A német ipari szféra a duális rendszerben az utóbbi öt év folyamán kiképzőhelyeinek egynegyedét leépítette. Arra tehát nincs esély, hogy még több fiatal tereljünk át a duális rendszerbe. Kiképzésükhöz meg kell elégednünk a szakfőiskolákkal és az egyetemekkel. A szakfőiskolákat mindenestre erősebb profillal láthatnánk el. Ha az állam megadná a lehetőséget, hogy leépítsük őket, bizonyára annak is lenne értelme. Egyébként nyomatékosan tanácsolnám: ne ítélkezzünk általánosságban a német vagy az osztrák vagy bármilyen egyetemi rendszerről. Az egyetemek óriási épületek – padláshelyiségekkel meg pincékkel és előadótermekkel. Némelyik helyiségben patkányok tanyáznak, másokban viszont még mindig egészen jó munkát végezhetünk. És a kutatással kapcsolatban is azt mondhatjuk: a müncheni *Technische Universität* például, a karlsruhei vagy az aacheni egyetem még mindig kiválóan működik; ugyanez érvényes – mondjuk – a konstanzi vagy egyéb szellemtörténeti ágazatokra. Persze, szó se róla, sok híres intézmény teljesen tönkrement; s ezekben aztán nem is születik semmi. Minden egymás mellett létezik, és ezért mondom én azt: az egyetem veszélybe került. Ha még tíz évig úgy folytatjuk, mint eddig, akkor csakugyan félsz, hogy számos intézmény ebek harmincadjára kerül. Ezért nem folytathatjuk úgy, mint eddig tettük. Több pénz kell rendelkezésükre bocsátanunk, és meg kell kísérelnünk az egyetemek belső problémáinak megoldását, ezekről mindjárt szólni fogok.

2. Úgy gondolom, hogy működésképtelen az intézmény, mely leszakad a kutatási folyamatokról. De legalábbis sokkal kevésbé képes működni, mint a mai egyetem. Helyes az az állítás, hogy az egyetemeken túl sokan nyomják fölőlegesen a padot. „Elkerülhetetlen, hogy ne iratkozzék be az egyetemre sok olyan hallgató is, aki voltaképpen alkalmatlan a tudományok elsajátítására, sőt azt kell mondanom: ilyen a hallgatók zöme.” Ez a mondat nem Simon úrtól, hanem Schleiermarchertől származik.

3. Simon úr tréfát űz a transzdiszciplinaritás fogalmával. Úgy gondolom, a német egyetemi rendszer legaggasztóbb gondja az, hogy működése közben háttérbe szorul a kommunikatív szempont. Hogy manapság a hallgatók – nők és férfiak egyaránt – nem beszélnek egymással. A zenét csak ott halljuk, ahol megszakad. Sajnos még mindig létezik a német professzornak az a típusa, akit a hallgatók – büntetésül – nem „professzor úr”-nak, hanem már csak „prof”-nak neveznek: a *prof* valamely labirintus mélyén gubbaszt, zsemlelét rágicsálja, „lezavarja” – lehetőleg a hét közepére zsúfolt – előadásait (őket hívják *kedzsersüt*-profoknak), és boldog, ha megint eltűnhet, hogy – mint mondtam – kutathasson, mindegy, mit is csinál valójában. Akad olyan is, aki tényleg kutatást végez.

A legszebb egyetem nyilván az az egyetem, amelynek egyetlen hallgatója sincsen. Ez az óhaj érthető olyan egyetem esetén, amelynek – mint a müncheninek, ahol én is tanultam – több mint 600 professzora van. Ennyi oktató nem képes a legjobb szándékkal sem képes együttműködni. Egy körülbelül 100 professzort foglalkoztató egyetemen már talán meghallanák egymás szavát az oktatók. Éppen ennek a csapatszellemnek az újjáélesztését kellene megkísérelnünk. Lehet, hogy ennek érdekében valóban fel kell osztani az óriási egyetemeiket; valamikor a Sorbonne-t is hét egyetemre szabdalták. Egyetemeink ugyanis – jelenlegi állapotukban – nem képesek működni többé. Úgy gondolom azonban, a cinizmus nem elegendő; meg kell próbálnunk kapcsolatba hozni egymással a különböző oktatókat és ágazatokat. Nincs abszurdabb dolog a világon, mint az újabb divatos csonka McDonalds-szakterületek. A tanárszékeken már csak egy maréknyi szociológus és politológus ül, vagy egyszerűen csak néhány szociológus, és ezek önálló tagozatként árulják portékájukat. Én megpróbáltam felsőoktatási politikát művelni a müncheni egyetem filozófiai karán: az nem volt felosztva, 80 kinevezett egyetemi tanárnak adott otthont, továbbá egy beosztott professzornak, egy tanársegédnek (ez voltam én) és egy hallgatói segédezőnek. Meg kell mondanom, az sem volt az igazi. De az, ami mostanában történik, nevezetesen hogy mindenki más-más irányba tart, mert ki nem állhatja oktatótársát, szóval ez már-már szomorújáték. Konstanz például három egyetemi karral indult, és ma kilencnél tart. Nem kevés egyetemen két filozófiai kar létezik. Ha megkérdezzük, miért, azt a választ kapjuk: „Mert X nem bírja elviselni Y-t.” Ez abszurd helyzet, s úgy vélem, éppen ezt kellene megszüntetnünk.

4. „A nemzet fóruma” – Simon úr volt oly tapintatos, hogy elhallgatta: a fogalom az én könyvemből ered. Üsse kö, messzire mutató szó ez. Annyi azonban nyilván helytálló, hogy egy egyetem főleg a racionális érvelést szolgáló intézmény; tehát azon kellene fáradoznia, hogy egy társadalmi égető problémáira rámutasson. Társadalmunkban ilyen probléma a munkanélküliség. Nézze csak meg, mit szólnak ehhez a témához neoklasszikus gazdasági szakembereink, s hogy miként ragadják meg a témát. Ebben a vonatkozásban senki sem csodálkozik azon, hogy a társadalom hajlik arra a nézetre: ezek nem érdemelnek több pénzt, vagy legfeljebb éppen annyit, hogy abból se élni, se meghalni ne tudjanak. Az ökológia témáját (amelyet oly sikeresen épített a köztudatba a *Római Klub*) inkább olyan emberek tárgyalták nyilvánosan, mint Erhard Eppler, s nem egy német egyetem valamelyik biológusa. A mikroelektronika területén keletkezett életveszélyes lemaradásunkra is egy diplomata, Konrad Seitz hívta fel a nyilvánosság figyelmét, és nem egy szakember (pedig mégiscsak rendelkezünk ilyenekkel – s nem is akármilyenekkel – Münchenben, Stuttgartban vagy Berlinben). Úgy vélem, minden egyetemnek szüksége van karizmatikus egyéniségekre; és azoknak tág teret kell engednünk. A német egyetemek azonban olyanok, mint a nyolcvanas évek Zöldjei, akik azt mondták: „Micsoda, van itt egy olyan politikusunk, aki közismert? Na, akkor gondoskodjunk rögtön arról, hogy megfosszuk szerepétől.” És az érintettek aztán elvonulnak a londoni *School of Economics*re vagy Stanfordba vagy a Harvardra – Heidelberg vagy Tübingen helyett. Jaspers még parlamenti vitákat váltott ki előadásaival. Meggyőződésem: egy egyetemnek szembe kell néznie legalább közvetlen környezetének problémáival, hogy az em-

berek megértésék, ebben az intézményben valami olyan dolog születik, ami hasznos számukra. S ez lehetséges is. De hogy lehetséges-e egy olyan egyetemen, amelynek szervezete úgy működik, mint ahogy azt Dietrich Schwanitz leírta kiváló könyvében, az *Alma mater*ben, abban okkal és joggal kételkedhetünk. Gondolom, ennyiben valóban létezik reformigény. Látja, Simon úr, számtalan dologban egyetértünk.

Michalski: Ha jól értem, Ön végső soron szinte egyetért Simon úrral, csak éppen valami mást szeretne. Azaz: ő realista – legalábbis saját véleménye szerint –, és úgy véli, az egyetem ügye hosszú távon elveszett. Ám az egyetemekre háruló feladatok másutt ugyanolyan jól megoldhatók volnának, tehát a tudomány által meghatározott képzés, a nemzet fórumának szerepe, az egyetemi karok vitája, azaz az interdiszciplinaritás, az innováció és végül a társadalmi relevancia funkciói. Ha pedig nem, hát akkor nincs mit tenni. Az Ön helyzetmegítélése, Glotz úr, voltaképpen azonos ezzel, csak hogy Ön a megoldást továbbra is az egyetemi rendszer keretében képzeleli el. Kivéve azt mondhatnánk: az egyetemek megmentésének esélye nyilván abban áll, hogy olyan funkciókat töltenek be, amelyek újonnan szakadtak nyakukba, mint például azt, hogy távol tartsák a lakosság egy részét a munkaerőpiactól. Vagy nem helyesen ítélem meg a kérdést?

Glotz: Nem, nem egészen helyesen ítéli meg. Én ugyanis nem látom értelmét annak, hogy cinizmussal válaszoljunk azokra a hiányosságokra, amelyeket mindketten látunk és hasonló módon ábrázolunk. Valóban úgy vélem, hogy meg kell próbálnunk, s lehet is javítani az *egyetem* nevű intézményen. Itt egészen konkrét lépésekre gondolok. Az egyik első lépés az lehetne, hogy megszüntetjük a pénzügyi támogatás korlátozottságát. Ennek érdekében – és ehhez értek valamennyire, hiszen 26 esztendeig politizáltam – az volna szükséges, hogy sarkára hájunk a politikusoknak. Hisz mindegyikük bejár ungot-berket, papot, papot a tudás hatalmáról, az információs társadalomról meg arról, hogy több pénzt kel juttatni az egyetemeknek. De aztán mindig épp az ellenkezőjét teszi annak, amiről beszél. Ez Kohl úrra és Lafontaine úrra, s az SPD és a CDU tartományi miniszterelnökeire egyaránt érvényes. Úgy vélem, elérkezett az ideje annak, hogy világossá tegyük számukra: hagyják abba a fecsegést, és valóban tegyenek valamit.

Az érintettekől először is bizonyos saját hozzájárulást kell megkövetelni, hiszen a hallgatóknak csak egyetlen alternatívájuk van: vagy rossz kiképzésben részesülnek – s nem érnek vele semmit, vagy elfogadható színvonalú kiképzésben – de ehhez maguk is hozzájárulnak. És ha az összes német szövetségi tartományban megkövetelt 3000 márkás óvodai díjat társadalmilag legitimnek tartom, akkor egyáltalán nem látom be, miért ne szabhatnánk ki egyetemi tandíjat is. Ha valaki 25 éves, nem mehet el dolgozni, hogy ki tudja fizetni a tandíját, a gyerek azonban, aki még csak hároméves és nem tud dolgozni menni, köteles óvodai díjat fizetni. Ez teljesen logikátlan. A tandíj bevezetésével rögtön nyernék is 3,8 milliárd márkát. Simon úr ugyan azt mondhatja erre: ó, mindez csak csepp a tengerben; de azért 3,8 milliárd márka több pénz, mint amennyi legtöbbünk zsebében lapul.

Másodszor, azt is támogatnám, hogy ismét növeljük az állami költségvetésben erre szánt összeget. Ez – korlátozott mértékben – lehetséges, ha politikai akarat támogatja.

S épp erre kellene rábírunk a politikusokat. De nem úgy, hogy csodálatosan megfogalmazott cinikus frázisokkal provokáljuk őket. Elég azt mondani nekik, hogy egyébként fálnak vezetik a társadalmat. És nem utolsósorban magukat az egyetemeiket kell arra ösztönözni, hogy adjanak nagyobb játéktérrel néhány karizmatikus egyéniségnek, ahelyett, hogy beskatulyáznák és arra kényszerítenék őket, hogy három évig minduntalan áskálódjanak valamely tudományos segédező elkötelezésének érdekében. Ezen a téren is el lehet érni változást, erről meg vagyok győződve. Hogy egyébként a Max Planck Társaság csodálatos intézmény, s hogy ott valami nagyon értelmes dolgot művelnek és sok olyasmit, amit korábban csak az egyetemeken műveltek, arról egy szemernyi kétségem sincs. De azért még nem szüntetném meg rögtön az egyetemeiket.

Simon: Nos, Glotz úr, Önnel csakugyan eléggé bajos szót érteni.

Glotz: Ez közismert.

Simon: Ön nem volt hajlandó elfogadni, hogy álláspontjaink csak abban különböznek: Ön azt kívánja, amit eszembe nem jutna ellenezni, amit voltaképpen én is kívánhatnék. Természetesen csodálatos dolog volna, ha bármelyik egyetemet a nemzet fórumának érzékelnénk, csak hogy, én attól tartok, ez a vágy nem fog teljesülni. Például azért nem, mert az egyetem – legalábbis a német egyetem – a faziszmus idején végérvényesen hitelét veszítette; és erkölcsi illetékességét, mellyel azt megelőzően rendelkezett, azóta sem tudta visszaszerezni. Most hirtelen miért tudná megtenni ezt? Hogy én ezt a tünetet kimutattam, annak semmi köze a cinizmushoz. Csak megpróbálok józanul leírni, amit látok, és előre jelezni – igaz, olykor némileg szarkasztikus megfogalmazásban – a jövőbeli következményeket.

Miközben hallgatom, Glotz úr, miféle reményekkel kecsegtet, valóban nehezen tudom megállni, hogy ne kacagjak. Ön csak azt ismételteti, amit a Felsőoktatási Intézmények Rektori Konferenciája harminc esztendőn át hajtogattott – a legcsekélyebb eredmény nélkül: „Több pénzt! Több pénzt!” És a politikusok kórusban zengték: „Igen, pontosan úgy ítélik meg a helyzetet, mint ti.” A pénz mégis egyre vékonyabban csordogált. Persze nem rossz dolog ismételtetni egy 30 esztendőes követelést; talán a 31. évben lesz foganatja. Mindenesetre jó adag makacs és vak hinni akarás kell ahhoz, hogy a jelenlegi helyzet láttán azt gondoljuk: az állam részéről akár csak egy pfenniggel is több jut a következő években az egyetemeknek. Ön ugyanolyan jól ismeri az adóbecsléseket, mint én; valószínűleg sokkal jobban ismeri Waigel urat, mint én; látja mindazokat, akik igazatnak bennünket, és kezükben tartják az állam pénzeszsákját; és Ön ugyanolyan jól látja, mint én, hogy ebből a pénzeszsákból egyetlen garas sem kacsingat az egyetemekre. És azt is tudjuk, miért így áll a dolog; mindannyian olvastuk a maastrichti szerződést. Mindenki tudja, hogy az államháztartásokban két puha számcsoport van: a szociális ügyekre és a tudományra, illetve a kultúrára szánt összegek. S ezeket a jövőben megnyirbálás fenyegeti. Szó se róla, roppantul örvendenék, ha sikerülne 3,8 milliárdot szerezni az egyetemeken. Csakhogy azt hiszem, a pénzügyminiszternek is támadnak majd ötletei, s még mielőtt Ön akárcsak egyetlen árva márkát megkaparinthatna a Max Weber Kollégium számára, Waigel úr már valahol rég elvarrta a pénzt.

Őn azt mondja – és ebben egyetértünk –, hogy hiányzik a kommunikáció. Valóban hiányzik a csapatszellem, és persze szép lenne, ha megint életre kelne, mint ahogy másutt még létezik, vagy legalábbis látszólag létezik. De hogyan akarja ezt itt nálunk újjáéleszteni? Talán azzal, hogy egy minden bezárással dacoló menzán összezárja az egyetemi tanárokat a hallgatókkal? Amikor Schleiermacher egy „csomó” hallgatóról beszélt, tudja, az hányat jelentett? 25 embert. És hányan ülnek manapság egy jogi előadáson az első félévben? Némelyik egyetemen 300-an – a jobbakra gondolok; a gyengébbeken 500-an. Hogyan lehet itt kommunikálni? Fenn a katedrán, alig láthatóan, messze-messze ücsörög valami kis ürge, bele-beledűnyög egy mikrofonba, hátul meg ülnek a hallgatók és kártyáznak. Ez a kommunikáció. Hogyan is állhatna be itt javulás? Felőlem legyen kevesebb hallgató, de semmiképp ne legyen több professzor, professzorból tényleg van elég. Ez is egyik oka annak, hogy az egyetemi rendszer olyan rossz, amilyen. Nemcsak a hallgatók száma nőtt, hanem az egyetemi tanároké is. Természetesen sokkal nehezebb egyetemi tanárrá válni, mint hallgatóvá, ezért aztán ennek megfelelő az egyetemi tanárok minősége is.

Glutz: Németország nem az egyetlen állam a világon, egyszer már kitekinthetnénk más országokra is, és megvizsgálhatnánk az egyetemeket például az Egyesült Államokban. Ott még valóban van egy-egy egyetem, ahol létezik kommunikáció. Talán megpróbálhatnánk tanulni tőlük. Készséggel elismerem, hogy nyilván szükséges széttagolni vagy legalábbis újjászervezni egy olyan óriási szervezetet, mint a berlini Freie Universität. De hogy mindennek úgy kellene maradnia, mint ahogy eddig volt, ezt azért nemigen látom be.

Már eleve azzal sem értek egyet, ahogyan Ön, Simon úr, a jelenlegi helyzetet értékeli. Vannak olyan előadások is, ahol 300 hallgató ül a teremben, és mégis van értelme az igyekezetnek. Én tömegelőadásokon is tanultam valamit, mondjuk Alois Dempftől. Az természetesen kétséges, hogy *Üzemgazdaságtan* keretében valóban meg kell-e tartani a számvitelről szóló alapelőadást, vagy nem sokkal jobbe ezt az anyagot CD-ROM segítségével közölni a hallgató-sággal. Itt jutunk el a *virtuális egyetem* témájához. Szilárd meggyőződés, hogy az elméleti oktatás 15–20%-a elektronikus eszközökkel is lebonyolítható. A 300 hallgató így megtakaríthatná az előadóteremig megtett utat.

Simon: Az amerikai út nyilván nem hiányozhat egy ilyen vitában. Hiszen Amerikában csakugyan vannak *deanok* és *campusok* és *alumnusok*, satöbbi. Mindez nálunk nincsen, és mégis bizonyos tanulhatnánk valamit az amerikaiaktól. Mostanában gyakorta hallunk az egyetem végrehajtó szerveinek megerősödéséről. Erősödött a dékánok helyzete, a rektorok helyzete pedig, úgy hírlík, még erősebb. Azt kérdezem magamtól: egyszermind jobbak is lettek ezáltal? És adottak-e ehhez egyáltalán a feltételek? Hogyan találnak rá Amerikában ezekre az emberekre, és vajon honnan verbuválják őket? Mindenesetre nem olyan egyetemről, ahol takarítónők tanársegédek, és megbomlott egyetemi tanárok kis csoportoskái választják meg őket. Ezek bevált, tapasztalt menedzserek, akik némileg értik a dolgukat, és akiket kívülről, független *board*ról juttatnak állásaikba. De hogy most mi itt Németországban, az egyetemek jelenlegi helyzetében erősítsük a rektorok és dékánok funkcióját – hát ebbe az elképzelésbe beleborzadok. Ezek az emberek – Ön kivétel, Glutz úr, Önt nem ilyen módon választották

meg – egyszer csak abba a helyzetbe kerülnének, hogy azt mondják: igen, ezt meg azt elbocsátom. És mit tesznek? Természetesen a legjobbakat bocsátják el, s nem a legrosszabbakat, ahogy Amerikában szokás.

Egy kérdés a „virtuális egyetem”-mel kapcsolatban, mely valószínűleg elkerülhetetlen, és én is jó esélyeket látok benne. Egy szép napon tehát nem kell majd kilépnie a hallgatónak otthonából, nem kell többé elmennie az egyetemre: nem lesz szüksége többé egyetemre, az egyetemi előadás sátorban zajlik majd. Ott aztán lejátsszák a video-szalagokat stb., otthon fogja az anyagot és magol. De ebben az esetben hol marad a nemzetek fóruma, a kommunikáció, amit Ön annyira szeretne megteremteni? Számomra mégiscsak olyan tendenciának tűnik ez, amely oda vezet, hogy végül teljesen lehetetlenné válik mindaz, amire Ön vágyik. Akkor, Glutz úr, nem lesz szüksége arra, hogy kérekpáron verejtékezve elzarándokoljon az előadásra, hogy láthassa a professzort igen-igen távol, de mégis legalább elevenen. Azt sem fogja tudni többé, hogy az oktató él-e még. Semmit sem fog tudni többé.

Glutz: Engedje meg, hogy előbb ismét visszatérjek a politikára. Huszonhat esztendő politikai tapasztalatom szerint vannak különbségek. Vannak szövetségi tartományok, amelyek értelmesen jártak el, és vannak szövetségi tartományok, amelyek sokkal kevésbé értelmesen jártak el. Ennyiben kérem, Simon úr, ne kínáljon túl könnyű kibóvót a politikusoknak, hogy azzal érvelhessenek: tessék, maguk a tudósok sem várnak tőlünk többé semmit. Nem szükséges úgy folytatunk, ahogy az utóbbi harminc esztendőben tettük, s nem is mindig tettünk így, és nem mindegy, hogy egyformán rosszul. Ösztönözze tehát azokat, akik hajlandók tenni valamit. Lafontaine úr mégiscsak úgy nyilatkozott, hogy a Rüttgers úrnak szánt kutatási pénzalapot a következő öt évben szeretné megkétszerezni. Ám nevesen, Simon úr, de szövetségi szinten pontosan meg tudnám mutatni Önnek, hogy ez miként működik. A probléma gyökere a szövetségi tartományokban van, ugyanis ők fizetik a legtöbbet, és mégis nagyobb csődben vannak, mint a szövetségi államháztartás.

Második megjegyzés: A vita – mint tudjuk – nemcsak az erős elnökökről, dékánokról és rektorokról folyik, hanem a kuratóriumokról is. Hadd hívjam fel a figyelmét az egyetemközi, új alapítású erfurti egyetem alapszabályzatára; ennek értelmében a rektort olyan kuratórium jelöli ki, amelynek a szenátus által választott 12 tagját valóban kívülről delegálják. Ez, gondolom, egészen értelmes szabályozás, amely – az egyetemközi alapítások módján – alkalmazható volna az egyetemi és más felsőoktatási intézményekre is. Közben hadd vegyem védelmembe a takarítónőket. Eddig még ők okozták a legkisebb kárt a német egyetemeken. Ismerek másokat, akik sokkal több rosszat tettek.

S végül pár szót a virtuális egyetemről. Azt hiszem, sem Simon úr, sem én, tehát egyikünk sem akarja követni a híres M. I. T.-pedagógus, Seymour Papert elképzeléseit; nem szeretnénk teljesen megszüntetni az iskolákat. Ezt valóban ostobaságnak tartanám. De azt hiszem, a kiképzés 15–20%-a csakugyan lebonyolítható interaktív módon, a modern média segítségével, on-line és off-line. Ez a tanítási és tanulási folyamatok optimalizálásához és racionalizálásához vezetne. Nem értek egyet azzal a gondolattal, hogy e folyamatok során teljes mértékben lemondhatunk a személyes beszélgetésről. Bár úgy vélem, hogy a szóbeli órák egy ré-

szét villanypostán is lebonyolíthatnánk. A disszertációt vagy a diplomamunkát megelőző tanácsadáshoz azonban valóban kell a személyes megbeszélés, s ahhoz több időre van szükség – olyan időre, amit épp azzal nyerhetnénk, hogy más dolgokat e-mail útján intézünk el. A modern médiáról folytatott beszélgetés közben néha gondoljunk arra: nehogy kiöntsük a fürdővízzel a gyereket is. Az elektronikus eszközök jó lehetőséget nyújtanak az elméleti oktatás támogatásához és költségeinek csökkentéséhez, ám teljes oktalanság azt hinni, hogy mindenestől pótolhatnák a személyes emberi érintkezést. Ezért mindig is lesznek egyetemek és szemináriumi termek, épületek és nemcsak sátrak. Legalábbis remélem, hogy a hallgatók az erfurti egyetem bármelyik szemináriumi terméből kapcsolatba léphetnek – közvetlenül – a könyvtárral, mint például a Berkeley-egyetemen lehetséges; meg hogy mindegyik hallgatónak lesz hordozható számítógépe –, s tud is majd bánni vele. És aztán van még egy igazi utópia: nevezetesen az, hogy mindegyik professzor is bánni tud majd a lap toppal.

Michalski: A különbség kettejük között, ha jól értem, abban áll, hogy Ön, Glotz úr, úgy gondolja: az egyetemek helyzetén – meghatározott, bizonyos értelemben technikai fogások segítségével – mégiscsak változtatni lehet. Például úgy, hogy másfajta viselkedésre ösztönözzük a politikusokat; vagy, szűkebb értelemben, technikai intézkedések meghozatalával: azzal, hogy új technológiák bevezetésével tehermentesítjük a professzorokat. Az Egyesült Államokkal történő összehasonlítás ezen a téren csakugyan fölöttebb tanulságos. Én azonban mégsem hinném, hogy anélkül vehetnénk át az amerikai rendszerből bármi előnyös dolgot, hogy ne kellene egyúttal a módosítással járó költségeket is figyelembe vennünk. Amerikában is vita folyik a felsőoktatásról, csakhogy ott a probléma másképpen jelentkezik. Ott ugyanis nagyon drága az egyetemi stúdium. A csőd szélére juttatja a középosztályt. Az egyetemek költségei rendkívül magasak, az ösztöndíjrendszer recseg-ropog, az amerikai egyetemeken tanuló diákok egyre nagyobb hányada származik nagyon fizetőképes külföldi országokból. Az egyetemek egyesén gazdálkodó vállalatok – a jobbak legalábbis. A világ minden táján keresik fogyasztóikat – Ázsiától Európáig, és közben hasznot húznak az európai egyetemek rossz helyzetéből. De ennek a modellnek még az Egyesült Államok számára is vannak hátrányai. Németországot Hollandiával vagy Svédországgal volna helyesebb összehasonlítani, ahol épp mostanában próbálják némi eredménnyel megreformálni azt a rendszert, amely a német egyetemi szerkezethez hasonlítható.

Nos, úgy áll-e a helyzet, hogy a német egyetemeket (hogy kissé kiélezetten fogalmazzak) kozmetikai intézkedésekkel meg lehet menteni, tehát magának a rendszernek a megváltoztatása nélkül? Vagy a rendszert kell-e alapjaiban megváltoztatni a pénzügyi támogatástól kezdve a társadalmi szerkezetig? Hiszen például az amerikai modell feltételei abban gyökeresnek. Csupán még egy lábjegyzet: Önök mindketten olyan dékánokról és elnökökről beszélnek, akik egyúttal, nyilván, jó szervezők és pénzszerzők is. Ennek azonban feltétele egy olyan piac, ahol rá lehet találni ilyen emberekre. Éfféle piac azonban nálunk nem létezik, azt előbb meg kellene teremteni. Ehhez pedig új pénzügyi támogatási rendszerre meg egy csomó más dologra van szükségünk, röviden: a rendszer megváltoztatására. Ha viszont az túl nehéz, akkor talán azon kellene eltűnődnünk, hogy valami másba fektessük be energiáinkat, mint az „el-

korhadó egyetemekbe”. Ilyen úton-módon talán sikerül majd ismét ellátni azokat a funkciókat, amelyek – mint azt Ön, Simon úr, Humboldt nyomán mondja, s ezzel én is egyetértek – rendkívül fontosak, hívják őket a „nemzet fórumának” vagy bármi másnak. Kérdésem tehát az: szükséges-e az egyetemek megmentéséhez a rendszer megváltoztatása vagy nem?

Simon: Glotz úr reményeket táplál, kell is táplálnia, hiszen végül is egyetemi rektor. Szélhámos is volna, ha nem táplálna reményeket. Az ő helyében én is táplálnék. Én nem reménykedem, de ezt meg is engedhetem magamnak, hiszen nem vagyok egyetemi rektor, hanem csak a Humboldt Egyetem tiszteletbeli egyetemi tanára és semmi egyéb. Mivel nincsenek reményeim s mivel egyetértek Michalski úrral abban, hogy az egyetemek ügyét csak a rendszer megváltoztatásával érhetjük el, azt kérdelem, mit tudok tenni, ha az egyetemrendszer megváltoztatásában még kevésbé hiszek, mint abban, hogy az SPD megnyeri a választásokat, és a szövetségi pénzügyminiszter hirtelen több pénzt juttat az egyetemeknek? Hogyan láthatnánk el – mindennek ellenére – az Ön által utópikusan áhított, általam nem kevésbé kívánt és nem kevésbé fontosnak tartott funkciókat? E funkciókra szükségünk van: komoly hivatásalapozás, fiatal kutatók kiképzése, elitképzés, a tudományágak kommunikációja, és hogy a nemzet szeme, füle, orra legyen. Én a nagymérvű széttagolásban látom az utat, a funkcióknak különböző intézményekre történő szórásában, ahol voltaképpen igen jól megvalósíthatók lennének. Az Ön harcát, Glotz úr, tiszteletreméltónak, de szelmalomharcnak találok.

Glotz: Ezt az ad personam-megjegyzést nyilván el kell fogadnom.

Simon: Ez nem ad personam-megjegyzés. Ez dicséret.

Glotz: Köszönöm szépen. Nem, nem kozmetikázásra van szükség, de az egész rendszert sem tanácsos alapjaiban felforgatni, ez csakugyan lehetetlen. A kérdés sokkal inkább az, hogy lehet-e a rendszert kiigazítani. Véleményünk ebben különbözik. Én úgy gondolom, ez elvben lehetséges, és azt is gondolom, hogy az utóbbi másfél évben történtek is erőfeszítések Németországban, s most esély kínálkozik arra, hogy valóban végezhvigyük ezt a kiigazítást.

Hadd térjek még vissza az amerikai oktatási rendszer kritikájára. Önnek igaza van, mi örökké csak Stanfordról beszélünk, meg az M. I. T.-ről, de kevés szót ejtünk a State College-okról szerzte az országban; folyton csak bizonyos különösen kiváló magániskolákról beszélünk és nem – mondjuk – közép-nyugat egyik nagyvárosának egyik átlagos iskolájáról. És most hadd számolgassak egy kicsit. A német egyetemek összköltségvetése mintegy 30 milliárd márka, ezt a szövetségi tartományok fedezik. Szemeszterenként csak 1000 márkányi tandíj – már ez maga 3,8 milliárdot hozna a konyhára. Németországban jelenleg összesen 100 milliót adunk ösztöndíjakra. Képzeld el, Simon úr, mi lenne, ha a 3,8 milliárdból 800 millió márkát arra fordíthatnánk, hogy kiegészítsük a Tanulmányi Alap, az Adenauer-alapítvány, az Ebert-alapítvány, a Tehetségeket Támogató Alap, stb. költségvetését. Bizonyos vagyok abban, hogy ennek komoly hatása volna. A maradék 3 milliárd márka pedig szintén segítene valamit a német egyetemek helyzetén. Csak bátorság kell ehhez. Le kell ülni a hallgatók közé, és

el kell magyarázni nekik, hogy a tandíj végső soron az ő érdekeiket szolgálja. Ha viszont nincs bátorságunk és azt mondjuk, azt úgymint a pénzügyminiszter, a mindenkori, hiszen minden pénzügyminiszter gazember, akkor csakugyan semmit nem tudunk megváltoztatni.

Ami a dékánokat és elnököket illeti, abban nyilván igaz van. Ez a különböző kultúrák kérdése is. Az Egyesült Államokban (és más országokban is) magától értetődő dolog – legalábbis könnyebb, mint nálunk –, ha valaki a gazdasági életből vagy a politikából átvált valamelyik egyetemre. Ennyiben csakugyan vannak restriktíók. Egyetlen rendszert sem lehet szőröstül-bőröstül átültetni az egyik országból a másikba. A német egyetemeken eddig kiki december 9-én kapott egy levelet, hogy sürgősen költse el maradék pénzeszközeit, egyébként oda a pénz: ez az ún. pénzátvihetlenségi alapelv. Továbbá olyan pénzeket, amelyek állások betöltését célozzák, senki nem fordíthat kutatási célokra vagy dologi eszközök beszerzésére – és fordítva. Közben, persze, létrejöttek új modellkísérletek, ahol ezt a szabályozást figyelmen kívül hagyták, például az erfurti egyetemen is. Ez mélyreható változásokkal jár. Mindenesetre olyanokkal, amelyekhez a klasszikus német professzornak nem fűlik a foga. Eddig ez a következőképpen történt: a német egyetem fölött egy ún. referens uralkodik, aki minisztériu-

mi tanácsosi rangban van: ő kormányozza az egyetemet. Közösen kormányozza a C4-professzorokkal, telefon útján. A C4-professzor felhívja a referenst és azt mondja: „Dr. Müller, szegény szenátusom abszurd döntést hozott, ne vegye figyelembe.” A referens néha teljesíti a kívánságot, néha nem. Minden ebben a rendszerben zajlik le, van még némi szerepe az egyetemi kancellárnak. Ha ezt nézzük, akkor az olyan intézkedések, mint a költségtervezés és a rektorok-dékánok helyzetének erősítése (ha okosan egyeztetjük őket) valóban jobb, mint a mostani rendszer.

Elismerem, kissé javíthatatlan vagyok. Még mindig azt képzelem, hogy szociális intézményeken képesek vagyunk javítani. Simon úrnak igaza van: a kultúra – és éppen az utóbbi húsz esztendő németországi egyetemi kultúrája – nem sok okot ad a reménykedésre. De micsoda 20 vagy 30 év? És mi minden változott a német egyetemeken a hatvanas és a hetvenes években! Miért ne változna megint valami a kilencvenes évek végén? Miért akarja egyszerűen eltörölni az utóbbi húsz évet, mondván: minden borzasztó volt, még borzasztóbb lesz, így is marad, minden elkorhadt? Nem gondolnám, hogy ennek sok értelme van.

FORDÍTOTTA BÁTHORI CSABA

J E G Y Z E T E K

1 Peter Glotz, *Lényegében elkorhadtak? Németország egyetemei a huszonnegyedik órában*, Stuttgart 1996.

2 Ugyanott, p. 70.

A bölcsészkar Gorenje

NÁDASDY ÁDÁM

Ezerkilencszázkilencven és kilencvenkettő között gyökeres változások történtek az Eötvös Loránd Tudományegyetem, főként a bölcsészkar életében, elsősorban a hallgatók tanulmányi rendjét, a szakokat, vizsgákat, óraszámokat, kötelező és választható tárgyakat illetően. Ez a „bölcsészreform” akkor nagy figyelmet keltett, és viták kereszttüzében állt. Jómagam is tevélegesen működtem közre a változások kidolgozásában és bevezetésében, minthogy a kérdéses időszakban a kari tanács tagja, a kar oktatási reformbizottságának elnöke, illetve a Tanulmányi Bizottság tagja voltam. Az alábbiakban megkísérlem felidézni akkori céljainkat és érveinket, valamint azt, hogy hosszabb távon végülis mi valósult meg a „bölcsészreform” elemeiből. Mint egykori résztvevő, nyilván nem lehetek pártatlan; mások másképp látták és látják ma is a reformok célját, sikerét, vagy szükségességét.

A rendszerváltáskor, 1990-ben sokan úgy éreztük, türelmetlenül: itt az ideje az egyetem, s főleg a bölcsészkar átalakításának, ha tetszik fellazításának. Azért főleg a bölcsészkarénak, mert a tanulmányi rend merevsége itt volt a legkiáltóbb ellentétben a szakterület természetével, a humán tudományok viszonylagos szubjektivitásával, személyre szabottságával. Mfg – gondolom – a jogban vagy a természettudományban indokolt lehet megkötni, hogy előbb ezt a tárgyat kell tanulni és azután azt, vagy hogy a matekot csak fizikával lehet párosítani, addig a bölcsészeten az ilyen megkötések sokkal ritkábban védhetők, és az ellenkezőjük mellett is lehet érvelni: Shakespeare-t tanuljuk-e előbb, vagy Dickens-t? Az ókort vagy a mai kort? A hangtánt vagy a mondattant? A magyar vagy a világtörténelmet? Ennyiben tehát tartalmi, szakmai össze-nem-illés állt fenn a tanulmányi rend és a kar jellege, az ott művelt és tanított dolgok között.

Volt emellett egy ettől független, formai kifogásunk is: az addigi rend önmagában is merev volt, azt sugallta a hallgatóknak, tanároknak, sőt a külvilágnak, hogy az egyetem nem különbözik a gimnáziumtól, csak legföljebb nehezebbek a tárgyak és specializáltabb az oktatás. Egyébként azonban minden (ideértve heti 32-36 óra hallgatását!) elő van írva a diáknak, aki alig szólhat bele tanulmányainak alakulásába. Ezt elvi-világnézeti okból kifogásoltuk, mondván, hogy a jövő értelmiségét (de legalábbis humán értelmiségét) nem szabad úgy képezni-nevelni, hogy a választás szabadságát – és egyben a döntés felelősségét, a komoly melléfogás lehetőségét – le vesszük a válláról. A kommunizmus alatt megszokott tanulmányi rend olyan volt, mint egy társasutazás. Miért, kérdezhetnénk, mi baj van egy társasutazással? Hiszen lehet, hogy a hallgatók így is gyönyörű szel-

lemi tájakat jártak be; biztos, hogy az „idegenvezetők” jó része kiválóan értett a mesterségéhez; és tény az is, hogy egy jól szervezett társasúton többet láthat az ember, mint ha egyedül, spontán sodródna a világban – mégis elvből, zsigerből elleneztek, hogy értelmiséginek készülő embereket csakis társasutazásos formában vigyen végig az egyetem a tudás tájain: „ha kedd van, akkor ez Petrarca”.

A másik átalakítandó-fellazítandó dolog a megcsontosodott szervezeti felépítés és hatalmi szerkezet volt, illetve maga a tanári kar, annak személyi összetétele, olykor szegycmenteljes politikai múltja vagy inkompetenciája miatt. Ez persze nemcsak a bölcsészkaron vetődött föl, hanem minden karon és egyetemen, de egészen más kérdés volt, mint a tanulmányi rend átalakítása: erkölcsi, politikai és főleg emberi vonatkozásai voltak. Jómagam azok közé tartoztam, akik szerint a tanulmányi rendet a személyi-hierarchikus rend reformja nélkül is meg lehet reformálni, azaz ha csupa rossz tanár tanít csupa érdektelen tárgyat (ami azért így távolról sem volt igaz), akkor is többet lehet kiharozni a dologból egy szabadabb, okosabb rendszer révén. Ezért az alábbiakban a személyi-intézményi reformról nem fogok szólni, minthogy ebbe nem folytam bele; annyit mindenesetre meg kell jegyezni, hogy ebből valósult meg a legkevésbé, de ez talán nem is baj. A legkiforróbbak elmentek vagy nyugdíjba kényszerültek, másokról kiderült, hogy politikai vértettség nélkül is értenek a szakmához, hát akkor miért ne maradjanak. A bölcsészkar elsősorban hagyományörző intézmény, hiszen mi más a humán kultúra, mint hagyomány; így nem meglepő, hogy lassan változik, személyi összetételében is, ahogy az egyház is. (Gondolatkísérlet: egy természettudományi kar, ahol csupa 35 év alatti oktató működne, akár igen kiváló intézmény is lehetne; de mit érne egy bölcsészkar, ahol nem tanítanának öreg emberek?)

Szóval, úgy láttuk – a többes szám a reform számos támogatóját és harcosát jelöli, akik között élen járt Hunyady György akkori dékán és Papp Lajos akkori kari főtitkár –, hogy bár az egyetem jó működésének és fejlődésének számos „külső” gátja van: pénzühiány, épülethiány, szakemberhiány, gyér nemzetközi kapcsolatok, emellett vannak olyan „belső” gátak is, amelyek mintegy az egyetem saját anyagából torlódnak föl, s amelyekkel az egyetem maga állt akadályokat saját egészséges vérkeringése elé. E rögök eltávolítása, föloldása nem pénzkérdés (bár nehogy félreértsen a tisztelt Minisztérium: pénz kell!), hanem inkább életmódváltozást igényel. Szunnyadó ellentmondásokra és tisztázatlanságokra is akadtunk a változtatások során, mint aki egy kis kiálló csontba botlik az udvarában, s mikor ki

akarja kaparni, egyre mélyebbre kell ásni, míg ki nem derül, hogy egy egész mammut van a földbe temetve, és ő afölött járka évtizedeken át.

A legérdekesebb és legvitatottabb kérdés az egyszakosság megengedése volt, ezért ezt részletesen ismertetem.

A szakönállóság

A szocializmus bevezetése óta a bölcsészkarra csak kétszakosként (még hozzá tanárszakosként) lehetett felvételizni és beiratkozni, de mindig is voltak hallgatók, akik a két szakból az egyiket csak muszájból vették fel, „másik” szakként. (Az orosz, érthető okokból, gyakran volt ilyen.) Mások a két szak kívánta munkát nem tudták kellően teljesíteni, bukdácsolnak, gyötöröttek, s boldogan megelégedtek volna egyszakos diplomával. Ezt – vagyis hogy valamilyen megkezdett szakon ne kelljen tovább tanulni, diplomát szerezni – kérvényezni kellett a kar Tanulmányi Bizottságánál, mely a kérvényt rendszerint elutasította. Az már önmagában is különös – éreztük sokan –, hogy kérvényezni kelljen, hogy valamely szolgáltatásban az ember ne részesüljön, mint ha mondjuk a vendéglőben kérvényezni kellene, hogy az egyik szelet húst otthagyhassa az ember. Ráadásul a kérvényeket rendre visszautasítják: Ön nem távozhat a vendéglőből anélkül, hogy az egész menüt meg ne ette volna. Miért?

Volt a dolognak egy moralizáló-nevelő szála, melyet „örmeisteri komponensnek” nevezhetünk: a hallgató csak ne ugráljon. Majd ha letett valamit az asztalra. Nem fog itt szédelegni szakba, szakból ki. Mi is két szakot végzünk, s lám ember lett belőlünk. Egyáltalán, az egyetemnek más dolga is van, mint hogy a hallgatók csip-csup ügyeivel törődjön, ezért eleve nem árt olyan légkört teremteni, amely elriasztja a mindenféle kérelmezőket. (Igen hasonlított ez az útlelél-engedélyezési gyakorlathoz: idős hölgysmerősömnek gazdag rokonai éltek Bécsben, mindent fizettek volna, ő mégis csak évente egyszer mehetett hozzájuk. Nem kell itt szíre-szóra utazgatni, néni.)

Am az engedélyeket megtagadó bizottsági tagok és hivatalnokok ennél magasabb szempontokat is követtek. Itt volt a „tervezési komponens”: ha egyszer a Minisztérium beiskolázott az egyetemre 27 orosz-német szakost, akkor öt évre rá annyianak is kell végéznie. Amúgy is el kell tűrni az élet által mindig produkált csekély lemorzsolódást, egy-két disszidálást, betegséget, halált. A „népgazdaságnak” az 19. évre 27 orosz-német szakos tanárra „lesz szüksége”, s ezt szállítania kell az e téren ellátási felelősséggel tartozó üzemnek: az egyetemnek. Az ilymódon termelt szakemberek egy része persze nem a tanári pályán helyezkedett el, hanem másutt. Ezt a legsötétebb időktől eltekintve nem tiltották, és nem is szankcionálták, de valahogy nem illett róla beszélni, mint ahogy nem szoktuk a kisgyerekek magyarázni, hogy olyan nőnek is lehet gyereke, aki nincs férjnél – rájön majd magától, hogy van ilyen, ha rákérdez, nem tagadjuk le, de mégsem óhajtottunk erről, mint az életvitel egy reális alternatívájáról beszélni. (Egyáltalán, sto takoje alternatíva?) A hetvenes évek végén volt még egy utolsó kormányzati erőfeszítés a végzett bölcsészek kényszer-pályáztatására, de szerencsére hamarosan komédiába fulladt: a rendszer már túl emberarcú volt.

Ahhoz azonban még sokáig nem volt elég emberarcú, hogy a hallgatóra bízta: egy vagy két szakon kíván tanulni, s menetközben át akar-e nyergelni valamely más

szakra. Ehhez némi jogi-fogalomtörténeti kitérőt kell tennünk a „szak” meghatározásáról, azaz van a dolognak egy jogi komponense is. A monolitizált felsőoktatás csakis „szakos képzést” enged meg: mindenkinek valamilyen szakosnak kell lennie, beiratkozni csakis szakra lehet. (Ez még most is így van.) És fordítva: mindaz, amire be lehetett iratkozni, per definitionem szak. Szak volt a villamosmérnök, és szak volt a magyar-francia tanári. Vigyázat: nem a magyar tanári és nem a francia tanári, hiszen ezekre külön-külön beiratkozni nem lehetett, csak így együtt: „magyar-francia” tanári szakra. Elvileg tehát a magyar-francia szakos hallgató nem kétszakos, hanem egyszakos volt – akkor lett volna kétszakos, ha a magyar-francia mellé mondjuk még a jogot is felveszi! Az engedélyezési (értsd: elutasítási) gyakorlat e logika szerint jogszerűen működött, a hallgató ugyanis nem szakleadási, hanem szakváltóztatási kérelemmel fordult az egyetemhez: azt kérte, hogy magyar-francia szak helyett francia szakon folytathassa tanulmányait. Mivel azonban ilyen szak (tehát francia) az egyetemen nem létezett, mi mást tehetett a bizottság, mint hogy a kérvényt a legnagyobb sajnálattal elutasította?...

Ugyanakkor francia szak mégiscsak létezett, és létezett magyar is, történelem is, angol is. A köztudatba sohasem hatolt be a „szak” fenti értelmezése, és a hallgatók, tanárok, de még a hivatalnokok is két szaknak érezték a magyar-plusz-francia kombinációt, és – mint a „le szeretném adni az egyik szakomat” kitétel is mutatja – önálló egészeknek érezték ezt is, azt is. „Mi a másik szakja?” kérte gyakran a tanárok, s ennek inkább társalgási-informatív funkciója volt, mint tartalmi: a francia tanszék szempontjából mellékes volt, hogy hallgatói egyébként milyen szakot hallgatnak, ő mindegyiküket egyformán francia szakosnak tekintette, s ugyanazt tanította nekik. Volt tehát a tanulmányoknak, követelményeknek egy jól körülhatárolt csomagja, amit francia szaknak tekintettek, s aminek elvégzésére a francia diplomát kiadták, pontosabban a kétszakos diplomába a „... és francia szakos” kitétel beleírták. A minisztérium is – örvendetesen – lajtotta-tájtította a meghirdetett „szakok” körét és definícióját, és egyre többször használt olyan kitételeket, hogy „magyar – idegen nyelv”, ami tovább erősítette a fenti önállóság-felfogást. A hivatalos használat felkarolta a „szakpár” kifejezést – szellemes megoldás, de tovább erősíti azt a benyomásunkat, hogy a kettő egymástól független.

A pénzügyi komponens természetesen az előző rendszerben nem számított, semmi se volt költségérzékeny. A rendszerváltáskor a karon – ebben széleskörű volt az egyetértés – szerettük volna megemlíteni a bölcsészkarra bejutók számát (hiszen ostromoltak minket a jelentkezők). Mármost gyönyörű dolog két szakot végézni (bár ma sem igen látom, hogyan járhat komoly bölcsész-hallgató heti 12-16 óránál többre – akkor mikor ül a könyvtárban? mikor írja tartalmas dolgozatait?), ám tudvalévő volt, hogy a pesti bölcsészkar végzettjeinek nagy része csak az egyik szakját használja, akár mint tanár, aki csak egy dolgot (pl. angolt, magyart) tanít, akár mint újságíró, könyvkiadó, diplomata, hivatalnok, akinél mind egy, hágy szakot végzett, csak bölcsészdiplomája legyen. Úgy éreztük: igazságtalan dolog kis számú jelentkezőt beengedni és két szakra képezni őket, amikor többségük-

nek ez nem létkérdés, odakint meg tolonganak gyakorlatilag ugyanolyan tehetséges jelentkezők, akik boldogan megelégednének egy szakkal, de nem tudjuk őket asztalhoz ültetni, mert a bent lévők kettő helyett esznek.

Tanulságos ebből a szempontból az egyik tanszékvezető felszólalása egy kari értekezleten, már a szakönállóság bevezetése után. Szakját a diszkréció kedvéért szingaléz szaknak nevezem, mivel ilyen nincs. Felpanaszolta, hogy az egyik, eddig magyar-szingaléz szakon tanuló hallgatónak az új rendszerben megengedték (figyeljük a szóhasználatot: *megengedték*), hogy magyar szakját leadva csak szingaléz szakon tanuljon tovább. Hogy szabad ilyesmit az érintett tanszék (tehát az ő) megkérdése nélkül megengedni – így a professzor –, hiszen a szóban forgó hallgató messze a leggyengébb az évfolyamon, akinek valójában nem szabadna diplomát adni, erre most egyszakos szingalézista szakemberként fog végezni. Ez egyszerű pénzkidobás! Ráadásul az illető így majd elhelyezkedhet bármelyik szingalézisztikai központban, ahol gyanútlanul alkalmazni fogják – ami a szakma további felhígulásához fog vezetni!

A professzor szavait – 91 tavaszán vagyunk – már a konzervatív tanárok részéről is kuncogás fogadta. „Hát buktasd ki!” kiabálta be valaki. Ez láthatóan nem jutott a professzor eszébe. Ő úgy gondolta, a tervteljesítés jegyében átengedi, megadja neki a szingaléz diplomát is, de aztán az illető – mint az inkompetens, gyenge hallgatóhoz illik – majd magyartanárként fog elhelyezkedni, így legalább megtérül a befektetett pénz. Azt a lehetőséget nem mérlegelte, hogy ha olyan gyenge, akkor majd talán nem alkalmazák, sem a szingaléz szakmában, sem másutt, ha meg igen, hát az már az alkalmazó saját felelőssége, ő hígítja a szakmát, nem (csak) mi. Talán még azok az évek dolgoztak agyában, amikor az állam elhelyezési felelősséget szűnelt a végzettségért (valójában – és szerencsére – ezt nem gyakorolta).

Pedig hát, ha valaki reménytelenül gyenge, akkor nagyobb pazarlás az illetőt két szakon tanítani, mint csak egyen. A leadott magyar szakjára fel lehet venni másvalakit, aki jobban megérdemli – ha ő magától átengedi ezt a helyet, hát hurrá. De legfőképpen: a professzor ártatlan okfejtésében megjelenik egy elem, mely sokáig áthatotta az egyetem életét: mindenféle engedély megadását a jó tanulmányi eredményekhez kötöttük, hiszen az engedély: kedvezmény (lásd útlevelet). A szakleadási (formailag „szakváltóztatási”) engedély is jó tanulmányi eredményhez volt kötve, így groteszk módon csak annak engedték meg egyik szakja leadását, aki a leadni kívánt szakból is jól tanult. A vége az lett, hogy a tanárok a bukdálcslóknak kiváló jegyeket adtak, hogy beadhassa szakleadási kérelmét s így mintegy közös megegyezéssel megszabadulhassanak egymástól. (Állítólag volt, aki ezzel visszaélt, s e látványos „teljesítményjavulás” után vidáman tovább járt a szakra.)

Bármilyen is volt azonban a rég elmerült jogi háttér, az egyetem is, a hallgatók is, a közfelfogás is önálló szaknak érzi a franciát, a magyart és a többit. A kari tanács 1991 tavaszán kimondta a *szakönállóság* elvét: a szakok egymástól függetlenül vehetők fel, végezhetők, vagy hagyhatók abba. Ha most kétszakos valaki, az – a rendszer szempontjából – mintegy véletlen, koincidencia: ha a régi rendszer (történelmi hasonlattal) dualizmus

volt, ahol az alkotmány kimondta, hogy a két államnak közös uralkodója van, akkor az új rendszer perszonalunió, ahol két egymástól független királyság trónján véletlenül (és esetleg csak átmenetileg) ugyanaz a király ül. A két szakra felvételiző hallgató felvételi vizsgái is függetlenek egymástól: lehet sikeres mindkettőn, valamelyiken, vagy egyikken se. A sikeres felvételi ma már csak „szakfelvételi engedélyt” jelent: ha kettőt szerzett valaki, ő dönti el, él-e mindkettővel, s ha igen, egyszerre él-e.

Az egész lavina a szakleadással indult meg, azaz, hogy hogyan lehet valamely szaktól megszabadulni. Ez komikusnak tűnhet, amikor évente ezek ostromolták a bölcsész-kart a bejutásért. Fent vázoltam a helyzet előzményeit. A kegyelemdőfést az oroszitanítás összeomlása adta meg, amikor a – még 1987, 1988, 1989 során – nagy számban beiratkozott orosz szakosok rádöbbentek: nincs értelme végigcsinálni az orosz szakot. Szakleadási kérelmeik 1990 során kezdtek özönlenni, s ezeket már senki sem tudta jószívvel visszautasítani. Értelmetlen donquijotizmus lett volna velük az oroszot végigcsináltatni. (Kötelességem megjegyezni, hogy szép számmal voltak az oroszot igazán szerető hallgatók, akik a világért meg nem váltak volna tőle. De e döntést maguknak kellett meghozniuk.)

A szakleadást a hagyományos gyakorlatban akkor engedélyezték, ha az illető felvett egy harmadik szakot, ott bírtató eredményeket mutatott fel, s kérelmezte, hogy immár három szakja közül az egyiket elhagyhassa. Ennek hatására kialakult az ún. „menekülőszakok” nemhivatalos rendszere: ezek olyan szakok voltak, ahol köztudomásúan keveset követeltek (s általában keveset is nyújtottak), s a végzettség sem volt nagyon praktikus. Elsősorban arra használták őket a hallgatók, hogy ezen a réven az eredeti szakjaik közül az egyiketől megszabaduljanak. Számos oka volt a szabadulási vágynak: volt, aki tényleg el akart mélyülni a megmaradó szakban, volt, aki utálta a leadandót, volt, aki dolgozni kényszerült, vagy megházasodott, és egyszerűen ideje nem maradt két „rendes” szak tisztességes végigviteléhez. Ők a nem kívánt szakjukat valamely „menekülőszakra” cserélték, amely mellett jóformán egyszakosnak érezhették magukat.

Habeas tempus!

A portásnál egy árnyas fa alatt tilt a portásfülke mellett és olvasott. Ahogy arra megyek, épp jön egy kolléganője, s csodálkozva így szól hozzám: „Jé, nem is tudtam, hogy te máma dolgozol”. Meglepett a kifejezés: a békésen olvasgató asszony képe mindent inkább eszembe juttatott, mint a dolgozást. De el kellett ismernem: vannak munkák, tevékenységek, melyeknél az *ottléte*, a letöltött idő a követelmény, s ehhez képest másodlagos, hogy *ottléte* során pontosan mit is csinál az illető. A portás munkája ilyen; az egyetemistáé nem ilyen. Ezt sok vita és vajdás után ismertük fel.

Amikor szembenéztünk a ténnyel, hogy ezentúl olyan hallgató is lesz, aki csak egy szakon tanul, felmerült a kérdés: no és mit csinál a megmaradó időben? Milyen kurzusokat hallgat a másik szak helyett? Mivel pótolja a kiesett időt? Sokan azt javasolták: az egyszakos hallgató számára készüljön emelt szintű (és főleg emelt óraszámú) tanterv, hiszen ő jobban el tud (és feltehetően el is akar) mélyülni abban az egy szakban, mint kétszakos társai. Ám ezek az első látszatra logikus kérdések súlyos etikai és jogtechnikai bonyodalmakat vetettek fel.

Először is: ha mondjuk angolból diplomát adok a kétszakos Kiss Marinak arra, hogy az előírt számban és szinten elvégezte az angolkurzusokat a hozzájuk tartozó vizsgákkal, kötelemmel együtt, akkor milyen jogon nem adok az egyszakos Nagy Böskének ugyanezen munkamennyiség elvégzésére? Befolyásolhatja-e az ő angol szakon nyújtott teljesítményének megítélését az, hogy egyébként mivel foglalkozik? Ha egyszer a tanszékem ajtajára ki van függesztve a „tanegységlista”, azaz hogy e szakon ilyen és ilyen kurzusok és vizsgák letétele után lehet angoldiplomát szerezni, szabad-e az ezt teljesítők között más szempontok alapján különbséget tennünk? Ráadásul a szakonállóság bevezetése azt is magával hozza, hogy a kétszakosként induló hallgató menet közben abbahagyhatja a másik szakját, az egyszakosként induló pedig másikat vehet melléje. Így a hallgató pályafutása során akár többször is változhat egy- vagy kétszakos státusa – képtelenség lenne őt ehhez igazodva ide-oda rakosgatni a „normál” és az „emelt” (egyszakosok számára elképzelt) tanterv között. Technikai értelemben tehát nyilvánvalóvá vált, hogy minden szaknak csakis egyféle volumene lehet, s ez nem függhet a hallgató egyéb tanulmányaitól. (Megjegyzendő, hogy ha valaki a szokásosnál jobban el óhajt mélyülni a szakjában – az egyszakosnak erre valóban több ideje jut – akkor semmi sem korlátozza őt abban, hogy az előírtnál több kurzust hallgasson a szakján. A kérdés az volt, hogy *kötelezzük-e őt erre.*)

A fentiek tisztázódása után kiviláglott, hogy az egyszakosok másként kezelését a legtöbben nem is tudományos okokból tartották indokoltnak, hanem morális alapon. Csak nem fog itt lébecolni őt évig, míg mások halálra dolgozzák magukat? És még az ösztöndíjat is kapja?! Mit fognak az emberek mondani a bölcsészkarról, amely ügyis link hely hírében áll? Mások elvi liberalizmusból úgy vélekedtek: semmi közünk hozzá – ha ő megelégszik egyszakos (tehát fele értékű) diplomával, akkor természetesen csak az ehhez szükségeseket teljesítse. Az egyik értekezleten felállt egy kolléga, elegáns, idősebb, raccsoló úr, ezoterikus tárgyak tanára, és így szólt: „Kahtáhsak (és éreztük, ezt a szót ő még *amnonnan* használta, hiszen társak vagyunk egy karon), ne gondolkodjunk már úgy, mint a tapasztalt őrmester, aki tudja: az a legfontosabb, hogy a bakák mindig csináljanak valamit, hogy állandóan el legyenek foglaltva, akármilyen mondva csinált feladattal, mert a szabadidőből csak baj lehet. Hát hadseheg ez!” És leült.

A kérdés el volt döntve: megszületett a *habeas tempus* elve. A kifejezést a jogi hagyományból másoltuk, ahol a *habeas corpus* („rendelkezz a testeddel”) azt jelenti, hogy aki ellen eljárást indítanak, azt pusztán ezért még nem szabad fogva tartani, s bár jogait, vagyonát per tárgyává tesszük, őt magát szabadon kell hagyni a tárgyalás végeztéig. Az általunk kimondott *habeas tempus* („rendelkezz az időddel”) azt jelenti, hogy a tanszék a hallgató idejével nem gazdálkodhat. Követelményeket állíthat, s azokat számonkérheti, de mindekitől egyformán, s nincs joga vizsgálni a hallgató időmérlegét.

Ne feledjük: még mindig nagyon magas heti óraszámokról van szó. A hallgatók által kiharcolt óraszámcsökkentés – még 1990 tavaszán – szakonként heti 10 órában maximálta az előírható kurzusszámot, plusz heti 4 órában

az általánosan előírható (nemszakos) tárgyakat. Eszerint a kétszakos hallgató csökkentett heti óraszámra $10+10+4=24$, és akkor még nem járt idegennyelvi, testnevelési, számítástechnikai, vagy bármilyen más, öt érdeklő mellékstúdiumra. Ha ez utóbbiakat további 4 órában tekintjük, máris heti 28-nál vagyunk, ami egy gimnáziumban talán még elmegy, de egyetemen semmiképp. Ez ugyanis azt jelenti, hogy a hallgató naponta 5 1/2 órát hallgat, tehát mondjuk reggel 9-től délután 2-ig minden áldott nap az „iskolában” ül, ami alig-alig teszi lehetővé számára a tanulmányaiiban való komoly előrehaladást.

Közbevetőleg meg kell jegyeznem, hogy mindezt a társadalomtudományok hallgatóira értem, tehát a bölcsész-, jogász-, teológus-, szociológus-, közgazdász-hallgatókra, akiknek nincs extenzív labor- vagy terepgyakorlatuk, mint az orvos-, mérnök-, mezőgazdász-hallgatóknak. A társadalomtudományok hallgatóinak ugyanakkor aránytalanul több időt kell(ene) könyvtárban tölteniük, hiszen feladatuk éppen a szélesebb tájékozódás, a múltban való forgolódás, az alternatívák állandó ismerete és számon tartása, s nem annyira a tudomány mai állásának megfelelő, korszerű módszerek elsajátítása. Korszerű orvostudomány van, korszerű bölcsészet nincs.

Mit hozott a reform?

A reformok megvalósult része ma már olyan magától értetődő, az általuk eltörölt korlátozások olyan értelmetlenek voltak (vagy lennének ma), hogy nem is igen gondolunk rájuk. Olyan ez, mint Grósz Károly útlevel- és valuta-liberalizálása: akkor óriási dolog volt, ma már kinek jutna eszébe emlegetni? És igen, túlzásokba is vitte az érintetteket, akik derűre-borúra Nickelsdorfbra rohantak, kicipelték a sánta nagymamát is, mert Gorenje hűtőládát akartak venni, talán fölöslegesen is, csak hogy megmutassák: ők is tudják, mihez van joguk, hogy élhessenek végre természetes szabadságukkal. Nem tagadom, hogy a bölcsészreform sok olyasmit is fölkavart vagy megingatott, amit nem kellett volna – mégis úgy vélem, szükség volt rá. Hadd soroljam föl azokat a fontosabb újításokat, amelyek ma is érvényben vannak.

Aki két szakra felvételizik, annál az egyik felvételi vizsga eredménye nem befolyásolja a másikat. Lehet eredményes csak az egyikből, s ekkor arra nyer felvételt. A sikertelen szakon ettől még a következő évben újra felvételizhet, s akkor „melléje veheti” második szaknak. Egy vagy két szakot lehet egyszerre végezni (illetve ma már hármat is, de akkor tandíjat kell fizetni), melyek egymástól függetlenül befejezhetőek, halaszthatók, abbahagyhatók és újra folytathatók.

A tanulmányokat – sikeres felvételi vizsga birtokában – a hallgató tetszése szerint két éven belül bármikor megkezdheti. Tanulmányai között egy-egy félévet (összesen legfeljebb nyolcat) minden kérelem és engedély nélkül kihagyhat, majd újra beiratkozhat.

Más – hazai vagy külföldi – egyetem hallgatóját azonos szakra is csak akkor vesszük át, ha nálunk leteszi a nyilvános felvételi vizsgát, és eléri az azévi felvételi pontszámot. Ez abszurdnak tűnhet, de ezt kívánja a sportszerűség, hiszen nem biztos, hogy ő jobb, mint az azévi „friss” jelentkezők, s akkor miért foglalna el előlük egy helyet?

Az előadások hallgatása nem kötelező (nem így a szemináriumoké!), tehát azok látogatása nem képezheti a vizsgá-

ra bocsátás feltételét. Az előadó feladata olyan színvonalon előadni, hogy a hallgatóság érdemesnek tartsa bejárni.

A hallgató nem félleveket, hanem egyes „tanegységeket” (kurzusokat, tantárgyakat) végez. Ehhez ki kellett mondani, hogy valamely tantárgy sikertelensége nem érvényteleníti a többi, sikeresen végzett tárgyat, azaz csak a sikertelen tárgyakat kell megismételni, nem az egész félévet. Amiből a hallgató egyszer sikeresen levizsgázott, az örökre az övé.

A „nemszakos” tanulmányok esetében, (tehát a kar által a szakon kívül előírt dolgok, így a filozófia, a társadalomtudomány, az idegennyelv-tudás, illetve bizonyos szakokhoz a latin, továbbá egyszakos diplomához bizonyos számú szakján-kívüli kurzus „közismeret” gyanánt), „kimeneti ellenőrzés” van: ezeket a tanulmányai végéig bármikor megszerezheti a hallgató, ő dönti el, mikor.

A szakos tanulmányokat a „szakgazda” (gyakorlatilag a szakanszék vezetője) állítja össze és hirdeti meg az ún. „tanegységlistán”. Ez az elvégzendő vizsgákat, szemináriumokat sorolja fel, ajánlott de nem kötelező sorrendben: a szakgazdának indokolt esetben megvan a lehetősége, hogy ezeket „kényszerrendezze”, de ennek hiányában a hallgató tetszés szerinti sorrendben és sűrűségben végezheti a tanegységeket. A tanegységlista volumene korlátozva van, azaz a szakgazda nem írhat elő akármit és akár mennyit.

Pusztá aláírással „elvégezhető” tanegység nincs: ha valami kötelező, akkor abból jegyet is kell szerezni, azaz vagy vizsgálni kell, vagy házi dolgozatot kell írni, stb. Nem lehetnek (elvillegl...) fantomtárgyak.

A hallgatót csoportokba vagy tanárokhoz beosztani nem szabad. Ő dönti el, hogy a párhuzamosan meghirdetett kurzusokból melyiket választja, illetve hogy valamely kurzust mondjuk ősszel hallgat-e X tanártól, vagy majd tavasszal Y-tól. (Ehhez két megjegyzés tartozik: az egyik, hogy a kis szakokon e jog persze formális, mert ha csak egy csoportnyi hallgató van, és a tárgyat mindig X tanítja, nincs mit választani. A nagy szakokon viszont a féllevek elején óriása tülekedés és káosz van, mert az egyes tanárok és csoport-időpontok nem egyformán népszerűek, úgyhogy a feliratkozáshoz néha már előző este elkezdnek sorbanállni az elszántabb hallgatók. Hát, etwas für etwas.)

A szakzáróvizsgára (szakdolgozat benyújtása plusz szóbeli „államvizsga”) az abszolutóriumot követő 3 évben bármely félévben sor kerülhet: a hallgató egyszerűen bejelenti a félév során, hogy most kíván vizsgázni.

A bölcsészdiploma mellé a tanári szakképesítést nem kötelező megszerezni: sőt, külön vállalni kell, hogy tanári szakképesítésben részesüljön valaki, s ahhoz vállalni a megfelelő többletanulmányok (pedagógia, pszichológia, stb.) terheit. Azelőtt fordítva volt: azt kellett kérvényezni, hogy hadd ne végezze...

A hallgató félév közben elhagyhatja azt a tanegységet, melyről úgy véli: nem fogja tudni a jegyet sikeresen megszerezni. Így nem kényszerül reménytelen vergődésre a biztos elégtelen felé, illetve a tanár sem kényszerül – mint régen, az egész félév érvénytelenségétől visszarettenve – ke-

gyelem-kettest adni. Majd újra nekifut egy következő félévben. Adott szakon tíz ilyen elhagyási lehetősége van a hallgatónak.

Nem kötelező a testnevelés, de minden hallgató igénybe veheti a sportlétesítményeket.

Ami nem sikerült

A leglátványosabb kudarcunk a kétszintű képzés befulladás volt, az a terv, hogy mindenkit előbb egy 3 éves „B.A.” szintű képzésre vennénk föl, ennek végén megkapná a „bölcsészeti alapidipломát” (= B. A.), majd újra jelentkezhetne egy 2 éves kiegészítő M.A. (= magiszteri) képzésre. Így sokaknak azt az igényét kielégíthettük volna, hogy tőlünk diplomát szerezzenek, s ez elegendő is lett volna a nyelvtanárként, újságíróként, stb.

elehelyezkedőknek. Mi pedig az értékesebb, kisebb létszámot kívánó kurzusokkal „fölmenekehettünk” volna az M.A. szintre, hogy ott csak a már igazán megválogatott hallgatókkal dolgozzunk. Ennek azonban nemcsak a törvényi háttere hiányzott (s hiányzik ma is), hanem a legtöbb szakgazda egyetértése is. Nem voltak ugyanis hajlandók a szakjuk hagamányosan kialakult anyagát (a tanegységlistát) kettévágni, s kimondani: ez kell a B.A.-hoz, ez meg már csak az M.A. szinten jön. Szakjukat oszthatatlan egésznek tekintették, vagy mindent, vagy semmit alapon.

Nem talált széles körű rokonszenvre az sem, hogy minden hallgató azonos tanulmányi ösztöndíjat kapjon, azaz ha valaki a kiesés-kirúgás szintje fölött tudja tartani magát, annak már ne függjön az ösztöndíja a tanulmányi eredménytől. Nem biztos – legalábbis a bölcsészletben –, hogy a gyengébb eredmény mögött kevesebb munka, kisebb szorgalom vagy tudásvágy van: itt sok függ a tehetségtől, az ihlettől, a jó családi műveltségi háttértől. A tanároknak nehéz úgy osztályozni (pl. egy fordítást, essét, cikket, ahol nagyonis vitatható, hogy mi jó és mi rossz, vagyis a tanár beismerten szubjektív kritikusa a munkának), hogy ezzel a hallgató anyagi helyzetét óhatatlanul befolyásolja. Dehát győzött az eminensek lobbija, akik úgy érezték, nekik több jár.

Epilógus

Sokan azt mondták: mindez nagyon szép, de ettől még egy jottányit sem kell javulnia a színvonalnak. A tanár ugyanolyan elavult dolgokat taníthat ugyanolyan unalmasan, a diák ugyanolyan linkül lavírozhat és puskázhat. Igaz. A világútlevél sem tette lehetővé, hogy nyugaton tisztességes szállodában lakjunk, jó étteremben együnk. Sőt, talán még fájdalomtabban szembesített minket azzal, hogy mennyire nincs pénzünk, hogy még távol vagyunk az igazi civilizációtól, ahogy poros buszunk körül gyülekszünk nagy cekkerekkel Bécs belvárosában. No jó; de egy ilyen szembesítés, az se semmi.

„Kossuth nem volt kormányzó, hanem király!”

A SZABADSÁGHARC NÉPKÖLTÉSZETÉNEK UTÓÉLETE NAPJAINKIG

VOIGT VILMOS

Noha már a név kettős osztatú (forradalom és szabadság) és a bő másfél esztendő (1848 tavaszától 1849 őszéig) is sokféle esemény jelent – történelmünk e kiemelkedő események közt is kiváltságos korszaka mindmáig példakép, hivatkozási alap Magyarországon.

Mint ahogy közismertek politikai-társadalomtörténeti eseményei, itt csupán hivatkozásszerű bemutatásra szorítkozhatunk, dolgozatomban tényeinek jobb megértése végett.

1848 nálunk is, Európában is a már a francia forradalom által megindított folyamat betetőzése. Itthon a feudális magyar világ (ekkor igazában nem is Magyarország), a rendi társadalom, a jobbágyosság, az anakronisztikus jogszolgáltatás és adminisztráció megszüntetése; a sajtószabadság, vallásszabadság, oktatási szabadság meghirdetése; a zsidók és cigányok emancipációjának szóba kerülése; sőt gyakorlatilag a nők egyenjogúságának is új szemlélete. Önálló, „felelős” és magyar nyelvű minisztérium (az első az ország történetében), önálló és honvédő nemzeti hadsereg (szinte már sorozással), önálló pénz (sőt mi több: költségvetés), saját közlekedési, ellátási, orvosi rendszer és sok hasonló igény megfogalmazása történik meg ekkor. Politikai pártok, politikai újságírás, politikai, majd fegyveres harcok korszaka ez. A nagyon is találó nevű *pragmatica sanctio* (1722-23) óta – amely teljesen örökletessé tette az ország felett a Habsburgok uralmát – felhalmozott függetlenségi törekvések, meg a magyar reformkor (1825–1849) társadalmi mozgalmai 1848. március 15-én Pesten (jellemző módon nem a két hivatalos főváros: Bécs vagy Pozsony büszkélkedhet ezzel) forradalmat eredményeznek. Bécs végül is, noha ímmel-ámmal enged, ám csakhamar a nemzetiségeket bujtogatja a magyarok ellen. 1848 őszétől már minden hadászati kézikönyv előírásai szerint szabályos háború dúl a két fél között. Forgandó a hadi szerencse. 1849 tavaszán a magyarok diadalmaskodni látszanak. És ekkor, válaszul az osztrákok fél év előtti döntésére, amely az ő akkori hadi sikereik mámorában Magyarországot megfosztotta régi jogállásától, és az „örökös tartományok” sorába helyezte át, 1849. április 14-én proklamálják a magyar *Függetlenségi Nyilatkozat* trónfosztó szövegét, Kossuth lesz az ily módon önálló ország kormányzója. Mire az elődje lemondatása révén trónra került (ekkor már 19 éves) Ferenc József az „Európa zsandárjaként” emlegetett orosz cárhoz fordul katonai segítségért (varsói találkozásukkor kézcsókra járulva – amit nemzedékek fognak el nem felejteni). Le is verik a

magyar függetlenségi háborút. 1849. augusztus 13-án bekövetkezik a honvédek világosi fegyverletétele – amit azonban (az ellenforradalmakban megszokott módon) nem a forradalom előtti állapotok egyszerű restaurációja követ, hanem a véres bosszú és egy új típusú, még bürokratikusabb centralizálás. Október 6-án, mint az államrezón értelmében zendülőket, kivégzik az első magyar miniszterelnököt, tizenhárom honvédtábornokot, másokat csak *in effigie*, civilek és katonák ezrei kerülnek börtönbe, erőszakkal soroznak. Ezek menekülnek külföldre. Az ország igazgatási rendszerét teljesen átalakítják, Erdélyt ismét elválasztják az anyaországtól. Sok politikai fordulat után csak évtizedek múlva, 1867-ben következik be a közjogi kiegyezés. És ettől kezdve szinte korlát nélkül megjelenik egy magát egyszerűen polgárinak nevező (ám azért még igen sokban kuriózumnak tekinthető maradi) demokrácia – egy kettős k.u.k. Habsburg-monarchia keretében. Ez, mint ismeretes, az általa is szított első világháború végére omlik össze.

És noha mindez nem valamilyen absztrakt *tézis-antitézis-szintézis*, az 1848-49–1867–1914-18 közötti kontinuitás mindmáig az utókor szemében a legfontosabb vonása Magyarország ekkori, háromnegyed évszázados történelmének.

Egyes fő szereplők (Ferenc József, Kossuth, Görgey) is igen hosszú életűek, ám főként az irányzatok és problémák a maradandóak. A magyar nemzeti függetlenség sohasem teljes. A nemzetiségi problémák megoldatlanok. A kapitalizálódás fényei és árnyai, a munkásmozgalom és az agrármozgalmak erősödése jelzi a társadalom fejlődésének kétarcúságát. És éppen ebben az időszakban, zömmel a 19. század utolsó negyedében szerveződnek meg tudományunk és kultúránk máig legjellemzőbb intézményei: köztük a magyar folklórisztika és néprajztudomány keretei is. A kontinuitás szelleme e tudomány körzetében is jól érzékelhető. Sőt akár egy szélesebb körű ideológia megmaradási módjait is kifejezi.

Noha nincs (vagy legalábbis alig volt) „aulikus” vagy „svargelb” magyar folklórisztika (a reformkorban még Hormayr bécsi magyar körét is gyanakodva figyeltette a Burg!) – a „kurucos-szabadságharcos” felhangok azonban nemcsak 1848-49 egykori résztvevői (mint, mondjuk, Orbán Balázs vagy Herman Ottó, vagy éppen az ideológiaváltásban mintaeértékű Jókai Mór) nézeteiben, hanem majd az ifjú Bartók, sőt akár az 1945 utáni művelődéspolitikus

Ortutay Gyula munkásságában is jól felismerhetők. A magyar képzőművészet, zene, irodalom mindmáig őrzi ezt a „szabadságharcos” tematikát. Egyáltalán nem véletlen, hogy már 1918-19, majd 1945, legkivált pedig 1956 ugyanazt a nevezéktant veszi át: politikai követelésként éppen 12 pontokat fogalmaznak, a „Kossuth-címet” állítják vissza, „nemzetőrséget” szerveznek. Amikor 1956 őszén ezt a forradalmat (és szabadságharcot) ugyancsak vérbe fojtják, nemcsak maga a történelem ismétlődik meg (orosz katonai beavatkozás, megtorlás, országos méretű emigráció, új erőszakszervezet és bürokrácia), hanem az ideológiai keretek is szinte változatlanul felhasználhatóknak bizonyultak. Sőt egészen napjainkig sem más a kép. A századunk hetvenes éveiben bekövetkező „kádári” konszolidációt ezerszer hasonlították az 1867-es kiegyezéshez; magát az 1956-ban az oroszokhoz futó párttitkárt, akit élete vége felé viszont az ország lakosságának jelentős része már „atyjaként” tisztelt, egyenesen az élemedett uralkodóhoz, Ferenc Józsefhez. Éppen ma a nosztalgia aranyozza be a régi önkényuralmak érdekességeit. És persze azok a társadalmi és nemzeti ellentétek is, amelyek máig megvannak (román-magyar, szlovák-magyar, sőt akár szerb-magyar és más vonatkozásban is) gyakran úgy említődnek, mint amelyek már 1848-ban is ilyenek lettek volna. Sőt még az emancipáció(k) hívei és ellenfelei is mind-mind rendelkeznek saját eszményképpel és példatárral 1848-49 korszakából. Ezért is mondhatjuk, hogy mindmáig eleven példakép és hivatkozási alap a szabadságharc Magyarországon.

Mint hogy erről külön áttekintést lenne érdemes készíteni, hiszen elég sok új tény vagy összefüggés lenne itt megítélendő, most csupán utalni kívánok arra, hogy a magyar forradalom és szabadságharc nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi esemény is volt, a Kárpát-medence területén messze túl is érzékelhető kölcsönhatással. Létrejött és bukása egyaránt elválaszthatatlan Európa aktuális forradalmaitól (és ellenforradalmaitól). A magyar szabadságharcban is sok „idegen” katona vett részt („idegen” politikus viszont alig), legtöbbször nemzetközi „forradalmár”, mint a lengyel József Bem tábornok. Az események legismertebb magyar szereplői, mint Széchenyi István vagy Kossuth Lajos közismertté váltak egész Európában. (Költőink, akár Petőfi is, már ennél kevésbé.) Még később is, a bukás utáni emigráció idején Mazzini, Garibaldi, sőt akár Karl Marx is tart kapcsolatot a magyar szabadságharc számukra felhasználhatónak tartott menekültjeivel. Nemcsak Ibsen meg Heine ír rólunk verseket, hanem ez a nimbusz járul majd hozzá (mindmáig) Petőfi világirodalmi népszerűségéhez. Ilyen értelmezése volt Liszt Ferenc, sőt később Jókai, vagy akár Munkácsy Mihály világsikerének is. Még később Ady Endre és Móricz Zsigmond, sőt akár Kodály Zoltán és Illyés Gyula életművének patrióta-mozgósfő regiszterét is ide sorolhatjuk, sikereiket a magyar forradalom hagyományainak továbbfolytatásaként értelmezhetjük. Magyar prominensek „szabadságharcos”-ként regisztrálása máig megfigyelhető a nemzetközi közvéleményben – még olyan ezotrikusnak nevezhető területeken is, mint az atomfizika, a zongoraművész Cziffra György vagy az avantgarde zeneszerző Ligeti György. Hazánk nemcsak a történelmi atlaszok lapjain, hanem a mai világközvélemény szemében is ilyen forradalmi és szabadságharcos tendenciák képviselőjének számít.

Persze e tradíció igen sokrétű. Köztudott, hogy 1848-49 (sőt már a reformkor is) olyan gazdag volt eseményekben, távlatokban és irányzatokban, és az ezekhez kapcsolódó,

igazán sokféle és színes egyéniségekben, hogy ez lehetővé tette, az utókor szinte válogathat a példaképek, egymástól is eltérő, egymással is szembeforduló egyéniségek között. Az ilyen alternatívák nemhogy csökkentek volna az idők során, hanem máig elevenek a magyar köztudatban. Közismert (volt és maradt) a radikális reformer (egyébként protestáns) Kossuth meg a tétovázó liberális (egyébként katolikus) Széchenyi évtizedes vitája. Kossuth és a pragmatikus, szinte királypárti hadvezér Görgey Arthur kölcsönösen tartottak egymástól. Konfliktusukat mégis felelevenítik nemcsak a történészek, hanem a szépírók is. Természetesen maguk az írók sem maradtak ki a szembefordulásból. Petőfi és Kossuth viszonya inkább felhős, mint egymásmellettiségüket felismerő. Petőfi politikai okból támadja meg Vörösmartyt, így is értelmezhető összekülönbözése Jókai-val, aki viszont Táncsicsot tartja ostobának. Természetesen az önkényuralom meg az emigráció számtalan további alkalmat ad az ellentétekre: Deák Ferenc és Teleki László, Kossuth és Szemere Bertalan meg Klapka György viszálya közismert.

Mint hogy az egyének életútját konfliktusok szegélyezik, sokan nem is bírják e terhet, összeroppannak. Nemcsak az emigrációban „divat” az öngyilkosság. Széchenyi és Teleki László halála itthoni példák. Rudolf trónörökös meg Erzsébet királyné halálát pedig hasonló „politikai” aura övezi majd.

Mások éppen túlélési, megváltozási stratégiákat példázta. A rebelleként halálra ítélt Andrássy Gyula gróf az összmonarchia külügyminisztere lesz, Kossuth fia pedig jelentéktelen miniszter. Jókai nemcsak *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képen* szerkesztőjeként, hanem szépirodalmi műveiben is a Habsburgok népszerűsítőjévé válik, aki a magyar jövőt is egy új Árpád-király személyében látja biztosítottak. Viszont egy következő generáció szabadságharcsképe már megint más: Mikszáth vagy Krúdy nem él a megszokott vagy megváltoztatott klisékkel.

És mint hogy magában a szabadságharcban Magyarországon így vagy úgy mindenki érdekelt volt (a főuraktól a zsellérekig, a főpapoktól a néhány gyár munkásaiig), a nemzetiségeket meg a betyárokat is ide számítván (tudjuk, hogy Rózsa Sándor „szabadcsapata” egy ideig csakugyan támogatva a reguláris magyar honvédséget a délvidéki csatákban, hogy aztán később ismét törvényen kívüliekké váljanak) – mindenkinek megszületett a maga közvetlenül helyi, családi 48-as hagyománya. Szinte nincs olyan település, ahol ne lett volna később hivatalos vagy egyéni kezdeményezés e tradíciók ápolására, terjesztésére. Persze 1848 hagyományápolásának is megvan a maga tradícióörténete. A monarchiában még a kiegyezés után sem volt zavartalan Kossuth vagy Petőfi kultusza. Az pedig köztudott, hogy Reményi Ede már 1860-ban először Kiskunhalason kezdeményezi Petőfi-szobor felállítását, majd Pesten kezdi meg működését a Petőfi-Szobor-Bizottság. Ám a szobrot csak 1882. október 15-én avatták fel, azaz szinte emberöltővel később.

A legutóbbi fél évszázadban többször is meglevenedett a szabadságharc emléke. 1948-ban a centenárium adott erre alkalmat, 1956-ban és legutóbb 1989 környékén maga a történelem, 1998-tól pedig ismét jubileum. Azonban még ez a sokrétű hagyomány sem terjed ki mindenre. Noha nem lenne célszerű, ha most már a magyarság akkori „ellenléteit” is ünnepelnék (mondjuk, a horvát Josip Jellacic bánt, a szlovák politikusok közül nemcsak Michal Miloslav Hodzát vagy Jozef Miloslav Hurbant, hanem akár

L'udovit Stúrt, a románok közül Andrei Saguna püspököt, sőt legutóbb éppen a magyarról felkelővezért, Avram Iancu, vagy akár a „bresciai hiéna” nevét máig megőrző Haynau tábornagyot), az azonban mindenképpen aktuális feladat lenne, hogy végre megtudjuk, hogyan is értelmezték a magyar szabadságharc eseményei a környező nemzetiségek. És noha az utóbbi időben többet tudunk a szabadságharc apróbb eseményeiről, ereklyéinek személyekhez köthető sorsáról, azért a szabadságharc mindennapjait leginkább mégiscsak a folklórisztikának kellene bemutatni. Ehhez némi előmunkálatok meg is születtek ugyan, azonban mindez máig elvágandó feladat marad. Most nem is erről adnék áttekintést, inkább a szabadságharc „folklórjának” későbbi, változó felfogására utalok.

Ami magát a forradalom és szabadságharc folklór jelleget forrásanyagát illeti, itt kivételesen (szinte már túl kedvező) helyzetben van a kutató. Nálunk ugyanis már a reformkor egyik fő kulturális tevékenysége éppen a népköltési alkotások gyűjtése, majd kiadása volt. Hírlapok, a Magyar Tudományos Akadémia, az első magyar frói társaság (a Kisfaludy-Társaság) egyik legfontosabb célja volt ez. Politikai-közigazgatási keretek között is folyt a folklórisztikai gyűjtőmunka: a megyék támogatták, sőt kezdeményezték. Az egyházi körök egy része szintén mecénása volt az ügynek, és folklórisztikánk klasszikusai között ott van az unitárius püspök, Kriza János csakúgy, mint a református akadémiai professzor, Erdélyi János, vagy a későbbi római katolikus püspök, Ipolyi Arnold. Szinte anekdota, vagy inkább szimbólum, hogy az Erdélyi szerkesztésében a reformkor záróakkordjaként megjelenő *Népdalok és mondák*, az első áttekintő magyar népköltési gyűjtemény (három kötetben, 1846–1848) záró kötetéhez az előszót 1848. március 15-ére (!) keltezi (nyilván egy kis kegyes csalással) Erdélyi. Sőt a harmadik kötet egyébként mondákat tartalmazó utolsó fejezete után, a záró lapon (333) egy *Hazafi-dal*. *Március 20-dikán, midőn Pest megye gyűlésén a szabad föld kihirdetett* című népies dal olvasható, szerző nélkül. Ám ez nem népdal, csak afféle műköltői toborzó. Erdélyi a korábbi kötetekben is közölt „fróktul” (köztük Petőfitől) származó népdalokat, és a reformkor legjelentősebb költői szinte rendszeresen írtak ilyeneket.

Mínt hogy a szabadságharc idején igen sok ilyen népies, buzdító vers született, olyannyira, hogy ezeknek pontos számát sem tudjuk, szerzőiket pedig nem is mindig ismerjük. Tudjuk, hogy neves költők műveiket, mint például Sározy Gyula a maga verses krónikáját (*Arany Trombita*) ponyván terjesztették. Ezért nem is csoda, hogy éppen a legkedveltebb, közismertebb dalok (mint maga a *Kossuth-nóta*, vagy a világsi és aradi gyászeseményekről szóló több vers) szerzőjét, létrejöttének körülményeit máig sem tudjuk kelő pontossággal megállapítani. Most úgy látják a szakkutatók, hogy ezek egyes költők egyedi alkotásai voltak, ám rendkívül gyorsan népszerűvé váltak, nyomtatásban is terjesztették őket, folklórizálódásuk sebessége pedig szinte hihetetlen volt. Például Arany János versét (*Nemzetőr-dal*) megjelenése után pár héttel már „népdal”-ként említik és némi változtatással tovább terjesztik.

Sajnos azonban e költészetnek mindmáig sem készült el nemhogy teljes, hanem egyáltalán jól használható, reprezentatív antológiája. Úgyhogy ennek értékelését ma még nem adhatjuk.

Nem kevésbé fantasztikus az 1848-as dalok első gyűjtésének kísérlete. Volt aki már az események során feljegyzett ilyeneket. A szabadságharc bukása után pedig a meg-

torlás erre is kiterjedt, mégpedig nemcsak sajtócenzúra, hanem egyenesen börtönbüntetés formájában. Mégis hihetetlen ötletként a *Magyar Hírlap* 1850. évi 198. számába, az 1079. lapon ezt olvassuk:

„Gyűjtsük a népdalokat! A forradalom vihara pusztítva vonult el határainkon. A merre nézünk, a meddig látunk: előttünk és mögöttünk tar-mezők kopárlanak. De van föld, melybe a múlt két év új magokat is hintett: van föld, mely a múlt két évben új virágokat is termett. E föld: a népköltészet mezeje. Szedjük föl ennek virágait, mielőtt a feledés árnyékában végképp elhervadnának; kössünk belőlük koszorút, s tegyük le azt az emlékezet oltárára. Búját és örömet, érzelmeit és gondolatait, dalban önti ki a nép. S hogy a forradalom alatt öröm és bánat, gondolatok és érzelmek, rendkívüliek valának a népben; – tehát az idők színeiben öltözött dalaik is, szokatlan jelenet a népköltészet világában: nem szükséges mondanom. Gyűjtsük össze a dalokat; e gyűjtemény nevezetes mellékdarabja leend korunk historiájának.”

A felhívás még praktikus tanácsot is ad, kinek, hogyan kell beküldeni a dalokat. A gyűjtők nevének feltüntetését, publikálást remél, és a maga ilyen gyűjtései alapján úgy véli, hogy „e dalokban semmi olyast, miben a mostani felsőbbség megbotránykozhatnék, nem találtam; azért nem tarthatni tőle, hogy munkálkodásunk elé, ez oldalról akadály gördíttessék.”

Sőt azt gondolhatjuk, csakugyan el is küldtek ilyen szövegeket a kért helyre („keresztelés alatt, 'Apafi' fölirattal Gyulára”), mivel nemsokára a *Magyar Hírlap* 1850. évi 267. számában az 1203. lapon már ezt olvashatjuk:

„A népdalok ügyében. Sietek értesíteni azon t. hazafiakat, kik e lapokban közölt főlhívásom következtében, ott érintett vállalatom elősegelésére közremunkálni szándékoztak volna, miszerint: – a forradalmi népdalok összegyűjtése iránti szándékom a magas kormány által rosszatott; analfogva, az illető katonai parancsnokság rendelete folytán vállalatom **b e t i l t a t o t t**, s az eddig hozzám elküldött népdalok, hatóságilag **l e f o g l a l t a t t a k**. Távolról sem akarván a magas kormány nézeteivel összeütközésbe jönni; kérem a t. gyűjtőket, hogy ama népdalok összeszedésével hagyjanak föl; mivel ha ezental is érkeznének hozzám ily nemű küldemények: én azokat a törvényes felsőbbség kezeihez lennék kénytelen átszolgáltatni. Kelt Gyulán, sept. 22. 1850. Apafi.”

Noha e felhívás körül filológiai sok minden mindmáig tisztázatlan maradt (a néprajzkutatók által gyanúba vett vélhető szerző, Aigner-Abafi Lajos ekkor ugyanis éppen tízéves volt!) – egy biztos: a két újságcikk reális lehetőségre utalt, azaz lett volna mit összegyűjteni, ám a visszaközlés azonban rögtön jelezte, hogy az új politikai vezetés, főként a rendőrség hogyan értékelte az ilyen tárgyú gyűjtést: ők nem a forradalmi népdalokat, inkább ezek énekeseit kívánták begyűjteni. Ha ugyan nem éppen ennek érdekében kiagyalta provokációra kell gondolnunk...

Ha itthon nem is, a külföldre menekültek körében lehetett volna e hagyománnyal foglalkozni. E téren először Kertbeny Károly (eredetileg Karl Maria Benkert) *Ausgewählte ungarische Volkslieder* c. gyűjteménye (Darmstadt, 1851) ad hírt az újabb magyar népdalokról. Ennek bevezetőjében Kertbeny azt írja, hogy elkészült *Zweitausend Ungarische Volkslieder* c. gyűjteménye is. Ez azonban sohasem látott napvilágot. És hogy mi minden is lehetett e „kétezer magyar népdal” gyűjteményében, jelzi a szerző másik, magyar nyelvű kötete, amely ugyancsak a

nem Habsburgok ellenőrizte külföldön jelent meg: *Hangok a múltból. A magyar nemzet nagy napjainak emlékéül. Összeszedte és kiadta két honfi.* (Lipcsében, 1851. A két honfi Kertbeny Károly és Eisler Mór volt.) A közölt versek között pedig megvan nemcsak Arany János már említett népies toborzója, a *Nemzetőr-dal*, hanem a miniszterelnök, Batthyány Lajos kivégzéséről szóló ballada is meg a szabadságharc utáni viszonyokkal foglalkozó, ám ekkor mégis Petőfi alkotásának remélt költemény: *Farsangi dal 1850* – egy szóval negyvennyolcas és forradalmi, népszerű és népies alkotások is.

A későbbi magyar tudománytörténet és művelődéstörténet igazán eltérően ítéli meg a szabadságharc folklórájának későbbi kutatását. Egyesek ezt szakadatlanak, sőt túlzottnak is tartják, és kikelnek a „Kossuth-cultus vagyis helyesebben -mánia” ellen. Mások viszont mindezt keveslik, és a hiányokat azzal magyarázzák, hogy a feudális főúri reakció meg a gyökértelen burzsoák nem érezték együtt a néppel. Az igazság nyilvánvalóan valahol a középszerűsége van: népköltésünk gyűjtői szinte mindig feljegyeznek a szabadságharcot említő szövegeket, még utalásokat is (ha ugyan ilyenekre bukkannak), ezekből mégsem mindig és mégsem mindent publikálnak. A téma miatt – ám nem azért, ahogy ezt hirtelen elgondolnánk. Nem önmagában a rebelliós és revolúciós folklórt utasítják el, inkább a túl közelinek, kortársinak tudott, nem is mindig népi eredetű alkotásokat becslik le vagy kevésbé. És hogy nem a politikai reakció sugallja mindezt, könnyen bizonyíthatjuk. Hasonló módon mellőzik a 19. század végének új témájú balladáit, szerencsétlenségek, gyilkosságok elbeszéléseit, a népszínművekben megjelenített „népszokásokat”, vagy akár éppen a meyerlingi tragédia nyomán nálunk is elterjedő híreszteléseket. A szaktudomány hallgatása inkább a „modern folklór” iránti érzéketlenséggel függött össze,

mint a direkt nemzetárulás vagy a szolgálétközlő aulikuság megnyilvánulása volt.

A múlt század végétől kezdve, amikor, mondjuk, 1894-ben Kossuth budapesti dísztemetésén százerek vettek részt, már nem beszélhetünk csupán politikai félelmek által motivált hallgatásról. Azt, hogy ez eszmekörnek még később is milyen gyűjtő hatása volt, jól jelzi, milyen kirobanó sikert aratott az ifjú Bartók Béla *Kossuth-szimfóniája* (ám azt is tanulságos megemlíteni, milyen éles támadások is születtek ezzel kapcsolatban a „nemzetietlen” európai modern zene ellen). Ám eközben elfogytak már a szabadságharc élő tanúi, akikről a folkloristák egykorú adatokat gyűjthettek volna. A huszadik században a magyar folklór kutatóinak már nem a szabadságharc tényeit, hanem az ilyen tárgyú folklór továbbélését kellett vizsgálnia.

Azt, hogy az 1848-ból származó folklór után most már az 1848-ra vonatkozó folklórt kel vizsgálni, új, programként megfogalmazott módon Ortutay Gyula képviselte. Ő már 1945 előtt is hangoztatta a történeti folklór, és főként a Bécs-ellenes hagyományok (Rákóczi, Kossuth, sőt némileg meglepő módon Mátyás király) kutatásának fontosságát. Majd a népi demokrácia kultúrpolitikusaként e nézethez kiterjesztettebb ideológiát is kapcsolt: a szabadságharc centenáriumának kommunista főideológusának, Révai Józsefnek Kossuth- és szabadságharckultuszából eredeztette a szabadságharc folklórája kutatásának fontosságát. Már Révainál is mindez egy tágabb érvelés része, ahol a népiesség, a nemzeti függetlenség igénylése, sőt akár az egyházellenesség is 1848-49 alapvető jellemvonásaként körvonalazódik. Ortutay 1848 centenáriumának keretében egész munkaközösséget hozott létre a budapesti egyetem Néprajzi Intézetében. 1947-ben egy kis füzet jelent meg *Vezérfonal az 1848-as szabadságharcra kapcsolatos néphagyományok összegyűjtéséhez* címmel (ebben az elvi bevezetőt maga Ortutay, a két-

Ö V A L A T T

Memorandum Windischgrätz herceghez,

GRÓF DESSEWFFY EMIL

Csapongó részletek
a Magyarországon megoldandó
feladatokra vonatkozólag

Bécs 1848 november

[...] A magyar sajtó teljes egészében a radikálisok kezén van. Többé-kevésbé radikális szellemben tartott lapok jelennek meg Győrött, Sopronban, Kassán, Debrecenben. Legnagyobb

számban mégis Pesten jelennek meg lapok e színen. Legkisebbek közülök a Kossuth Hírlapja, az Ellenzék, a Márczius-tizenötödike, 's a Stáncsics által szerkesztett Munkások Újságja. Szerkesztőik (Bajza, Chovnitz, Pálffy és Stáncsics) már hónapok óta nyíltan felségárulást, polgárháborút, ölést és gyilkolást prédikálnak. Ezek az emberek teljes joggal megérték az akasztófára. Hogy lefogattassanak-e, azt itt most nem fejttem ki.

A sajtó ellen alkalmasint azon eszköz bizonyulna hathatós-nak, melyet a lázadók is oly nagy sikerrel alkalmaztak. Ezen eszköz a széles körű megfélemlítés. Az általában követendő elv a következő lenne:

- A plakát-literatúra teljes betiltása.
- A gyalázkodó sajtó megfélemlítése.

E tekintetben egyszerű, ti. a következő lenne az eljárás:

Minden városban, ahol valamely újság megjelenik, mindjárt az occupatiót követően a journalisták őrizetbe vétetnek. Tudósokra hozatik, hogy hadiállapot és vészörvényesség van, ily körülmények mellett tehát lapok csakis úgy jelenhetnek meg, ha ők garanciát adnak az iránt, hogy ezen idő alatt békés magatartást tanúsítanak, és kerülnek minden olyan cselekményt, mely nyugtalanságot és felbolydulást okozhatna. A szerkesztő szabadon bocsátásának és lapja megjelenésének mindazonáltal semmi nem áll útjában, már amennyiben két feltételnek eleget tesz:

Gr. Dessewffy Emil (1814-1866) konzervatív politikus, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja és 1855-től haláláig elnöke. A közölt szöveg forrása: Andics Erzsébet, *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben*, II. kötet. Iratok, Bp., 1965, 199-210.

dések megfogalmazását tanítványa, Dégh Linda adta). Fia-
tal kutatók sokasága járta végig az ország többszáz falvát,
gyűjtött igen sokrétű anyagot. A válaszok az egyetemi tan-
széken külön archívumba kerültek, és ezek felhasználásával
több áttekintő tanulmány is készült. Ezek és mások anyaga
alapján Dégh Linda antológiát állított össze *A szabadság-
harc népköltészete* címmel (Budapest, 1952). Ebben a szov-
jet folklorisztikát módfelett dicsőítő bevezető, 202 dal és
55 prózai szöveg olvasható, gondos folklorisztikai jegyzetek
kíséretében. Több, a gyűjtött anyag egyes témaköreit be-
mutató folklorisztikai tanulmány meg is jelent a szakfolyó-
iratokban, majd ezek után közölte Ortutay a maga tematik-
us áttekintését *Kossuth Lajos a magyar nép hagyományai-
ban* címmel (1952). Ez azonban ennél szélesebb témakör-
rel foglalkozik, voltaképpen a szabadságharc folklór jellegű
hagyományai egészét mutatja be. Itt értékeli munkatársai
kutatói eredményeit is. A beszámolókból kiderült, hogy
tekintélyes méretű szöveganyagot jegyeztek fel. Deme László
beszámolója szerint csak Kossuthról 1600 mondaszerű
történetet találtak. Noha az archívum egészét természetesen
nem publikálták, sőt (amit pedig lehetett volna) nem is
értékelték ki – mind a gyűjtött szövegek, mind a kuta-
tók közleményeinek főbb vonásait, tendenciáit jól érzékel-
hetjük.

Nem csoda, hogy ekkor mind az adatközlők szövegei,
mind a folkloristák kommentárjai aktualizálnak. 1947-ben
több adatközlő még úgy beszél, mintha személyesen élte
volna át a szabadságharcot:

„Mikor Kossuth kikiáltotta a szabadságharcot, a követ-
kezőket mondta: – Harcoljatok, fiaim, mert vége az uraság-
gok világnak. Nem lesz többé úr, egyenlőek leszünk. Én
magam hallottam, éppen répát mentem kapálni.” (Márton
Mihály 82 éves adatközlő, Öreglak, Somogy megye –
1947.)

1. Ha két kezet állít, kik 2000 fr. bírságpénz fejében kötele-
zettséget vállalnak, hogy amennyiben szerkesztő vétene az ér-
vényben levő sajtótörvény ellen, őt a katonai hatóságok idézésé-
re nyomban bírság elé állítják.

2. Ha őrizetbe vételének lefolyását, szabadon bocsátásának
feltételeit, a kezességéről szóló okirattal egyetemben, nagyjában-
egészében és a katonai hatóságnak azt előzetesen bemutatva,
újságjában azonnal közzé teszi. Ez lenne az általános alapelv.

Pestre vonatkozólag azonban, minthogy itt van a rebelliós
fészke, a következő rendszabályokat kellene hatályba léptetni:

Az említett 4 újság szerkesztőt le kell tartóztatni, e 4 újsá-
got teljességgel betiltani, majd a katonai hatóság általi határozata-
tot nyilvánosan közzé tenni. Kézenfekvő az eljárást oly egyszer-
rűen indokolni, amikéni Cavaignac tette azt, midőn fellépett a
republikánus út ellen, s ez nagyjában így hangzana: „Mérlegel-
vén, hogy e 4 újság hónapok óta nyíltan felségárulásra uszít, a
kir. tekintély aláadásán dolgozik, a különböző nemzetiségek kö-
zötti gyűlölség terjesztésével a polgárháborút szítja, egyszer-
smind oly elveket terjeszt, melyek alkalmasak arra, hogy fel-
bujtsák a népet a személy- és vagyonszétvárosítás veszélyeztetésére;
mérlegelven, hogy a közrend és közbiztonság érdekében e rossz-
nak féket kell vetni; a 4 említett újság betiltatik, sajtóik
lepecséltetnek; elrendeltem továbbá, hogy szerkesztőik megkap-
ják méltó büntetésüket.”

Mások körmönfont számítgatással olyan emberekre hi-
vatkoznak (pl. egy ismerős nagyatyjára), akik részt is vet-
tek a harcokban.

A kutatók pedig úgy „aktualizálnak”, hogy pl. Dégh Lin-
da idéz olyan, akkoriban gyűjtött folklórszövegeket, ame-
lyekben az 1849-es inváziós orosz hadsereget rokonszenve-
nek, gyermekbarátoknak, a magyarokon segítőnek nevezik.
(„Az oroszok osztán jobban a magyarokhoz szítottak, mert
ők magok is el voltak nyomva” – a gyerekeknek „adtak nekik
kenyeret, szalonnát” – és ez utánra írva: „Akkor is
szerették a kisgyereket.”) Nyilvánvaló, hogy itt a magyarok-
nak az 1945-ös orosz megszállás iránti széleskörű ellenszen-
vét kompenzálták – a gyűjtők. Persze azért az ilyen említé-
sek nem is olyan ártatlanok, szovjetbarátok, mint ahogy a
közétevével vélte (vagy szerette) volna. Például az egyik
ilyen, szovjetbarátként idézett adat szerint: az orosz csapa-
tok „Bejöttek, megszálltak, mikor helyreállt a rend, akkor
kimentek”. Itt a „megszálltak” erősen kétértelmű szó (‘éjjel-
re megszálltak’, ‘az országot hosszú időre elfoglalták’), az
orosz hadsereg „kimenése” az országból csak 1990-ben vál-
hatott beteljesülő kívánsággá. Mégsem gondolhatjuk,
hogy csak a gyűjtők és közreadók manipuláltak volna.
Nyilván „klerikális” vagy „szabadságharc-ellenes” szövege-
ket ekkor nem nagyon kérdeztek, ha pedig ilyen elbeszélés
az adattárba került, ezt nem közölték az antológiákban. Itt
olykor az elszólás, vagy az a körülmény segít az értelmezés-
ben, hogy a közlő nem vette észre, voltaképpen mit is
mond a történet.

Több szövegben is Kossuth mint „király”, „régir király”
szerepel. A szöveg még ki is oktatja a pontoskodó gyűjtőt:
„nem kormányzó, hanem király” volt Kossuth Lajos. Ilyen
szövegek miatt hihetjük, hogy csakugyan ezt mondta id.
Tyukodi István (Bp. XVIII. 32. adattári számon): „Kossuth
vezér volt, mint most Sztálin. El kellett neki menekülni,

Mindebben szó sincs a cenzúra bevezetéséről. A sajtó fékte-
lensége ellen a hadiállapot ideje alatt a rögtönítélő bíráskodás
nyújtandó a megkövetelhető garanciákat. Hogy később minémű
intézkedések fogantatottassanak, azt menet közben mérlegelni
lehet, ezek itt most nem lesznek kifejtve.

A kaszinók és politikai klubok esetében analóg módon kelle-
ne eljárni. Azonnal bezárandók: ez lenne az alapelv. Az ese-
mény nyilvánosságra hozatala, újbóli megnyitásuk engedélyez-
tetése pedig a választmány kezességvállalásához köttetnék, ah-
hoz ti., hogy ezen helyek politikai üzemekre és ily célú tanács-
kozássokra a jövőben nem használhatnának. A választmányoknak
pontra nézve frásos formában, személyében kellene deklarálnia
kezesi felelősségét. Pest vonatkozásában itt is kivétel kell tenni.
A Radikal-Kör és az Egyenlőségi Kör végelegesen bezárandók,
irataikat le kell foglalni. Ezek forradalmi és anarchista centru-
mok, melyek végtelen sok gonoszszógot műveltek. [...]

Mindaz, vagy legalább főbb része annak, amit alulírott a
magyar rebellióra vonatkozólag röpké javaslatként felvetett, erő-
sen emlékeztet Caraffa és Heister eljárására, és igencsak dráko-
inak hangzik. Ha azonban meggondoljuk, hogy Magyarország
királya jelen pillanatban 5 fr.-nál többel nem, katonával pedig
eggyel sem rendelkezik az egész Magyar Királyságban, sőt mi
több, hogy valamennyi katonája e pillanatban a rebellis párt-

külni, mert rájött az orosz. Az urak ellen harcolt." Ami azért elég sokféle történeti igazságmótvum sajátos összekomponálása!

Ezt a felfogást lehet történetietlennek nevezni, aktualizálnak, zavarosnak is. Ám jellemző e folklór történetsem-léletére. Egyszersmind magyarázza, miért nem jelent meg az 1948-as centenáriumi gyűjtésből sokkal több adat. Ekkor a sztálinista Magyarországon nem lehetett volna a teljes gyűjtött anyagot bemutatni semmilyen folklorisztikai rabulisztikával sem.

Az utóbbi fél évszázadban több részterületen lényeges kutatások történtek: a szabadságharc teljesebb képét ismerik a történészek. Legújabbban a személyes, családi dokumentumok értéke, az immár sokadik generációs hagyományok fontossága vált közismertté. 1848-49 különösen azért, mivel a környező államokban nem mindig ünnepelhették meg a magyarok szabadságharcuk évfordulóját – csak nőtt jelentőségében és a magyarok identitásának (csak Szent István alakjához hasonlítható) szegletkövévé vált. Amilyen keveset tudunk 1956 ilyen jellegű, 1848-ra visszautaló felfogásáról – folklorisztikai szemzőgből –, annál többet tudunk a ma szabadságharcos tradícióinak gyakorlatáról.

Nemcsak 1956-nak meg 1989-nek volt „szabadságharcos” frazeológiája. A hatvanas és hetvenes években március 15-e megünneplése mindig politikai erőpróba volt. Hivatalosan mindig ünnep volt e nap, ám igencsak változó módon. Hol szervezett ünnepségek voltak, „három ifjúsági forradalmi nap” keretében történt ez (ide kapcsolva az 1919-es magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának napját, sőt 1945. április 4-e megünneplését, amikor a szovjet hadsereg „felszabadította Magyarországot egész területét, kiverve a hitleri fasiztákat és magyar csatlósait”), máskor nagy rendőri készültség volt és csak az iskolák falain belül lehe-

tett ünnepelni. Ekkor már minden évben ifjúsági és ellenzéki tüntetés volt (főként Budapesten), nemzeti színű kokárdákkal, a *Himnusz* és a *Szózat* eléneklésével. A tüntetések főkolompósa a rendőrség őrizetbe is vette. Nem is csoda, hiszen ha csak az 1848-as politikai követelésekből, a 12 pontból néhányat idéztek: „Követeljük a sajtószabadságot! Felelős (= önálló) magyar minisztériumot! Az idegen katonákat vigyék ki az országból, a magyar katonákat hozzák haza! Uniót Erdéllyel!”, ezek aktualitása, a problémák megoldatlansága mindenki előtt nyilvánvaló volt. E korstak március 15-iki hagyományát ugyan újabban az *oral history* politikatörténeti kutatói összegyűjtötték, ám folkloristák eddig még nem érdeklődtek irántuk. Ők inkább a hagyományos folklór továbbélését szerették volna kimutatni az 1848-as témákkal kapcsolatban is.

Ám itt sem egyértelmű a kép. Amikor néhány évvel ezelőtt gyűjtőpályázatokat hirdettünk történeti mondáink feljegyzésére, sok helyről szinte semmi érdemleges válasz sem érkezett. Most pedig, immár a másfélszázados évfordulóra az ország vezető intézményei által meghirdetett XLIV. *Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat* kiemelt témája volt „Az 1848-49-es hagyományok továbbélése napjainkban”. Ehhez újabban többoldalas, tüzetes gyűjtési útmutató is társult. A magyar mentalitásra jellemző, hogy az ilyen pályázatok inkább csak a második évben hoznak eredményt. (Olcsó poén lenne itt éppen a *Kossuth-nóta* ismert megfogalmazására utalni: „Ha még egyszer azt üzeni – mindnyájunknak el kell menni!”) Ám még így is meglepődtem, amikor kiderült, 1976 nyaratól 1977 tavaszáig összesen öt ilyen pályázat érkezett be, száznál kevesebb lapon. Ezek közül is néhány voltaképpen másról szól. Még így is találtam azonban két igen jellemző adatot, amelyek a mai történeti folklór általános jellemvonásait jól tükrözik, eredetiségükhöz sem férhet kétség.

bellis pártnak engedelmeskedik, és hogy de facto rémuralom van – úgy napnál világosabb, hogy a forradalmat csak az azon eszközökkel lehet sikeresen legyőzni, melyekkel most helyt áll. Ha főként ilyen eszközökben az ellenséggel szemben, akkor győznünk kell. Ez az elsődleges feladat. Ehhez képest a mérséklet a győzelem után, azon komolysággal és szigorral párosítva, melyet az uralkodónak az állambölcsélet szabályai szerint, csakúgy mint a békes és alázatos alattvalókkal szembeni kötelességeinek eleget téve, szép sorjában ajánlatos nyújtania, másodrangú dolognak tekinthet. Ha csak a sovány eredmény elérésére törekszünk, hogy ti. a rebellesek kapituláljanak, és nem vagyunk arra eltökélve, hogy a lázadó erők legénységéből kardélre hányjunk annyit, amennyi csak szükséges ahhoz, hogy az emberek végre észre térjenek, akkor Magyarországot lehetetlenség megtartani tovább, akár csak pár évig is. Lehet, hogy mind a bécsi, mind a pesti forradalom kapitulál majd, de csak azért, hogy újból időt nyerjen. Ha a dinasztia bedől e képmutatásnak, úgy elveszett. Lágyfűsége eddig mindig a legrosszabb gyümölcsöt termette. Üldözték a forradalmárokat, bezárták őket, aztán jött az amnesztia. Az üldözöttek egy része megszökött, kivonva magát a büntetés alól. Az amnesztiát ezekre is kiterjesztették. És mi történt mindahányszor, midőn ily intézkedésekre került sor? Épp az amnesztiában részesültek, ők voltak azok, akik mindent elkövettek, hogy forradalomba hajszolják a népeit annak, aki életüket visszaadta nekik.

Mind Ezeket végiggondolva felvetődik a kérdés: Milyen eljárás fogantatásunk a magyar rebellesekkel szemben? Egyszerű a válasz: A forradalom tényleges okozói – ezek nincsenek sokan – véstörvényeszek elé kell állítani, és minden további nélkül fel kell akasztatni. A többit tekintsek félrevezetettnek. Állítsák őket hadbíróság elé, hadd állják ki a halálfelelmet. Hozzák a közönség tudomására, hogy mily nyomorultak, aztán hagyják futni őket. Csak a halottaknak nem lehet megkegyelmezni, a bebörtönzöttek – a tapasztalat erre tanít – mindig kegyelmet kapnak. Így legalább nem lesz magyar emigráció. Láttuk, hova jutott az Osztrák Monarchia a lombardiai és gálciai emigráció miatt. [...]

Talán fel lehetne állítani mint általános alapelvet, hogy a letartóztatások alkalmával az őrizetbe vett személyek iratait le kell foglalni és el kell kobozni. Ezáltal olyan anyaghoz jutnánk, mely először is fényt derítene az érintett bűnösségére, a későbbiekben pedig amolyan revue retrospective lenné, mely visszatekintőleg érzékeltetné az olvasóközönséggel, hogy mily nyomorultak, mily közönségesek és romlottak voltak a magyar forradalmárok.

A rebellesekkel szembeni eljárás kérdésére szükséges még egyszer visszatérni. Nyugodt lelkiismerettel és az igazsághoz híven ki lehet jelenteni, hogy a magyar forradalom kezdeményezőinek a következő egyének tekinthetők:

Halászi községben, a Kossuth Lajos utcában működik a „48-as csárda”. Ezt 1948-ban építették (nyilván erre utal a neve is. B. I. működtette 1956-ig. Ezután lakás. 1967-ben eladják, az új tulajdonos, az M. család felújítja, borozó lesz belőle 1972-től. Majd borozó-falatozó, még később ezt sörözővel bővítik. A beküldött fényképen is látszik, mai neve „Badacsony Borozó Söröző”. Amit tehát „48-as csárda” néven említenek, ma ezt a tradíciót nem képviseli.

Még érdekesebb a „Kossuth Lajos a csikókerében” c. monda. Ez hortobágyi történet, arról szól, hogy egy Nagybalint nevű katonaszökevény hogyan menti meg az ide bujdosó Kossuthot a perzekutorok elől. A 75 éves adatközlő azon morfondírozik a monda elején, ki is lehetett ez a Nagybalint? Kossuth Lajos alakjáról nem spekulál, ő közismert ember, jogosan szerepel a különben minden életrajzi vagy történelmi hitel nélküli mondában.

„Hogy ki vót igazibül Nagybalint, azt máig sem tudja senki. A keresztnevet elhallgatta a törvény előtt. Csak az az egy biztos, hogy ílt és nagy vót. Amikor meglátom a tévé-

be a műveisi minisztert, mindig ez a Kossuth-történet jut az eszembe, merthogy az is olyan nagy „colos”, na meg Balintnak is híjják.”

A történet szövegelemzése sok tanulsággal járna. Ám most csak arra hivatkozom, hogy itt még él a magyar folklór: noha a tévéíradókban szereplő mai miniszter magas alakja emlékezteti erre az adatközlőre. A történet hiteles, valódi, mai 1848-49-es folklór. Ilyen adatokat remélhetőleg még sokáig gyűjthetünk.

A százötven évvel ezelőtti forradalom és szabadságharc sokféle szempontból értelmezhető ma is. Ha a folklorisztikai szempontokat vesszük csak figyelembe, két tanulságra figyelhetünk fel. Egyrészt ki kell szélesíteni az így vizsgált adatok körét, és természetesen ide kell vonni az 1849 utáni adatokat is. Másrészt bármilyen szaktudományos elemzés (még a pontos is) itt is mintákat követ, elvárásoknak felel meg. 1848-49 ugyanis most is (és a jövőben is) példakép, hivatkozási alap marad.

I R O D A L O M

Nincs itt szükség az általánosan ismert történelmi vagy ideológiai történelmi szakmunkák felsorolására. Dolgozatomban szövege is tartalmaz hivatkozásokat említett művekre. Az alább következő, külön is említendő szakirodalmat igyekeztem a lehető leginkább csökkenteni. Egyébként az említett művekben úgyis vannak további hivatkozások.

A reformkorról és Hormayr köréről *A magyar mese- és mondakutatás bécsi triászja* címmel írtam az 1986-os bécsi hungarológiai kongresszus aktáiban: *A magyar nyelv és kul-*

túra a Duna völgyében. Szerk./Hrsg.: Moritz Csáky–Horst Haselsteiner–Klaniczay Tibor–Rédei Károly. Budapest–Wien, 1989. I. kötet, 375–379.

A szabadságharc nemzetközi vonatkozásait még máig sem látjuk tisztán. A nem magyar (!) résztvevőket Nemeskürty István foglalta szép csokorba (e minősítéssel arra is utalok, hogy ugyanez a nemzetköziség másutt és más vonatkozásban nem mindig pozitív módon volt értékelve, lásd pl. „hazátlan bitangok”). Könyve: „*Kik értek haltak,*

Gróf Batthyány Lajos, gróf Teleki László, Kossuth Lajos, Perczel Mór, Madarász László. Ezek nem mind egyenlő mértékben bűnösök, de valamennyien nagy gonosztevők.

Teljes biztonsággal feltehető, hogy a forradalmi üzemek vezetői a következők: Beöthy Ödön, Nyáry Pál, Pálffy Albert, Balogh János, Semsey Imre, Fényes Elek, Stáncsics Mihály. A vezetők és kezdeményezők képezik az első kategóriát. A második kategóriába sorolhatók: gróf Batthyány Kázmér, Hajnik Pál, Madarász József, Vukovics Sebő, Josipovich Antal, Kállay Ödön, Pálffy János (Erdélyből), Nagy Emil (a Pénzügyminisztérium alkalmazottja), báró Mesznil Viktor, báró Perényi Zsigmond, Bernát József, Ujházy László, Patay József, Kubinyi Ferenc, báró Kemény Dénes, Gorove István, Hunkár Antal, Bezerédy István, ifj. Asztalos Pál, Bónis Sámuel, Lukács György, Klauzál Gábor, Horváth Boldizsár, Szentiványi Károly, Szemere Bertalan, Irinyi József, Vasvári Pál, Petőfi Sándor, Chovnitz Gyula, Bajza József és Csányi László.

A harmadik kategóriába nagyon sokan tartoznak, de ezek sorában kiváltképpen említendő: gróf Ráday Gedeon, gróf Zichy Ottó, Almásy Pál, Csemovics Péter, Szentkirályi Móric, Bujanovics Rudolf, Lukács Pál és sokan mások, ezek neve most nem jut eszembe. Azon módszerek, miszerint a vezetők és kezdeményezők halállal büntetessenek, állambölcselemi szem-

pontból az az előnye, hogy a halottak nem térnek vissza, nem lehet megkegyelmezni nekik és nem emigrálhatnak külföldre. A következő büntetésmód mellett, hogy ti. a másik két kategóriába soroltakat halálfelelemmel kell büntetni, aztán futni hagyni őket, szól az, mi nem kis előny, hogy ily módon a kormány nem vesz a nyakába nagy és hosszadalmas pereket. Minden per, kivált ha sok a perbe fogott, kényelmetlen a kormánynak. A javasolt büntetésmód előnye, hogy az érintettek oly leckét kapnak, amit még sokáig nem felejtenek el, illetve, mivel a kezeség következtében sokáig ott érzik fejök fölött a Damoklész kardját, még meg is lesznek bénítva. A mondas ügy tartja: „A kis tolvajokat felakasztják, a nagyokat futni hagyják.” A fentebb ismertetett módszer nyomán ennek épp ellenkezője történne; valamint az igazságosságnak is eleget tennénk. A lázadó hordák tartózkodási helyére és egyebekre vonatkozó adatokat lehetetlenség pontosan megadni, de vélhetőleg akadnak Bécsben oly személyek, akik képesek erről tudósítani. [...]

Ezen észrevételeim frása közben, csakúgy mint korábban, abból indultam ki, hogy nagyobb szabású feladatok megoldásával megbízott hadvezéreket az ügy apróbb részleteivel, mivel ilyesmikre nekik úgy sincsen idejük, nem kívánatos terhelni.

FORDÍTOTTA HALASI ZOLTÁN

szent Világzsabadság!” A negyvennyolcas honvéd hadsereg katonafomadalmaí. Bp., 1977.

Azt hinné az ember, nincs is nemzetközi szakirodalma az 1848–49-es szabadságharc néprajzi megközelítésének. E tévhit eloszlátásához lásd (pl.): Wolfgang Kaschuba–Carola Lipp: *1848 – Provinz und Revolution. Kultureller Wandel und soziale Bewegung im Königreich Württemberg*. Tübingen, 1979 (kiváló szakirodalommal, ám nem folklorisztikai szempontok szerint). A német és osztrák mondanatutató klasszikusa, Leander Petzoldt 12 kötetes osztrák mondanatolójájában a mi 1848-unkról nem ad igazán képet (*Österreichische Sage in zwölf Bänden*. München, 1992–1994). Talán szinte felesleges megemlíteni, hogy az úgynevezett magyar „történeti-monda-katalógus” e témakörrel nem tudott semmilyen használható tájékoztatást adni. (E munkálatok előbb a Néprajzi Múzeumban, majd az akadémiai Néprajzi Kutatóintézetben lettek évtizedeken át finanszírozva.)

A szabadságharcra vonatkozó költészet két első, klasszikus kiadványa: Zsilinszky Mihály: *Kossuth a magyar nép szívében és költészetében. Költeményfüzet*. (Kossuth rövid életrajzával.) Pest, 1868. – Káldy Gyula: *A szabadságharc dalai és indulói*. Bp., 1896. Arany László közismert, sokszor idézett és fontos tanulmánya: *A magyar politikai költészetről* (Pest, 1873) széles történelmi távlatban foglalkozik a témával, ám éppen 1848–49-ről semmit sem mond.

Köztudott az is, hogy Gyulai Pál műveiben, és így a magyar népköltészetéről szóló egyetemi előadásaiiban is érintette a szabadságharc költészetét. 1888 őszén például a magyar népdal három fő témakörét emeli ki: a török uralmat – a Rákóczi-forradalmat – és „az 1848-iki szabadságharc nagy mozzanatait”. Ezeket azután részletezi is (Előadásainak egykorú lejegyzését újraközöltük: *Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény I. (1840–1900)*. Bp., 1978. 211. lapon, maguknak a daloknak a bemutatása: 215–220. Egyébként 48-as népdalokat éppen ő már előbb is közölt, így például a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* legelső kötetében (Pest, 1872). Ezért is éreztük indokolatlannak, hogy éppen Gyulai nemzedékét marasztaljuk el a szabadságharc eszméinek elhanyagolása miatt.

Jóval később viszont ritkán jelenik meg gyakorlati céllal szabadságharcos költészeti antológia. Voltaképpen mindmáig sem jelent meg e két év irodalmának, művészetének, zenéjének áttekintő, nagyszabású antológiája. A népdalok gyakorlati felhasználására készült: *Negyvennyolcas dallamok. 48 dal a szabadságharc korából*, közreadja Mathia Károly (Bp., 1948).

Mind magyar, mind nemzetközi vonatkozásban igazán csak elmaradt 1848–49 ikonográfiájának kutatása, egyáltalán e képanyag bemutatása. Pogány Péter szinte előzmények nélkül tette közzé *Riadj, magyar! 1848–1849 fametszetei ponyvái, csatakrónikái* (Bp., 1983) címmel 86 tételben (ám ennél kevesebb is, több művet is felhasználva) a népszerű szövegeket, ám még ezek között is csak mintegy negyedrészt hozott illusztrációkat, amelyek azonban csak címlapokat mutatnak. Ez bizony kevés! Hogy van még nemzetközi vonatkozásban is jól felhasználható anyag, könnyen bizonyíthatjuk. 1994–96 között hat német múzeumban került bemutatásra az a kiállítás, amely Neuruppin városka népszerű nyomtatványokra specializálódott színes fametszeteit tárta a nézők elé. Nem is egyszerű kiállításkatalógus, inkább monográfia az a kötet, amely 97 képet hoz, kommentárokkal, olykor ikonográfiai párhuzamokkal is: Angela Iwizki: *Europäische Freiheitskämpfe. Das*

merkwürdige Jahr 1848. Eine eue Bilderzeitung von Gustav Kühn in Neuruppin. Berlin, 1994. Ebben négy, magyar vonatkozású színes metszet is található (61., 72., 73., 80. számon). Osztrák képes források biztosan még gazdagabbak.

A Kossuth- és Petőfi-kultusszal kapcsolatos áttekintéseket itt nem sorolom fel. Az első Petőfi-szobrokról (és -emléktáblákról) lásd: Varjas Károly: *Petőfi-szobrok hazánkban és határainkon túl (1850–1988)*. Bp., 1989, különösen 29–115.

A Kossuth- (és Görgey-) kultuszról még mindig Kosáry Domokos könyve ad tájékoztatást: *A Görgey-kérdés története*. (Bp., 1936, 2. kiadás, Bp., 1994.)

Feltűnő, hogy a továbbélő „szabadságharcos” hagyományról máig sem készült önálló áttekintés, és az 1952-es *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára I–II*. Bp., 1952 (a Magyar Történelmi Társulat kiadványa, I. Tóth Zoltán szerkesztésében) tanulmányai sem tárgyalták ezt, pedig ott lett volna rá közeg is, alkalom is.

Sárosi Gyula Arany trombitájának mintaszerű kiadása, benne számtalan irodalomtörténeti és pletykaadattal (pl. hogy Ferenc József apja nem Zsófia főhercegnek férje, hanem Jellachich bán volt, ami végre jól indokolja a Habsburg-igazságszolgáltatás lankadatlan gyűlöletét a költő iránt): *Ponyvára került Arany Trombita az örök igazság parancsolatjára mondvaszínálta Sárosi Gyula*, bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Bisztray Gyula, Bp., 1951.

A közismert szabadságharcos dalokról legutóbb Ujváry Zoltán szót: *Kossuth Lajos a népdalokban*. In: *Ethnographia* 106 (1995), 31–37. Vesd össze még ötöle: *Ballada az aradi vértanúkról*. In: Ujváry Zoltán: *Miscellanea I.* (Debrecen, 1995), 81–92. Ezekben idézi a korábbi szakirodalmat, illetve a *Kossuth-nótáról* Katona Imre korábbi, rendkívül körültekintő összegezését.

Az 1850-es gyulai forradalmi népköltészetgyűjtést illetően megjegyezhetjük, hogy a felhívásról úgy tudjuk, a *Magyar Hírlap* 1850. évi 1079. lapján tették közzé, azzal a megjegyzéssel, hogy „A Csokonai lapokban népköltészetünkre nézve a következő érdekes felhívás foglaltatik”. Ám a megtalálható szöveg a *Hölgyfutár* augusztus 28-iki számában olvasható. A visszakoás viszont csakugyan a *Magyar Hírlap* hasábjain jelent meg, ami annál valószínűbb, hiszen ez az újság szokta közölni a forradalomban részt vevők ellen hozott ítéleteket. „Apa” nevű személyről irodalomtörténeti vagy folklorisztikai bibliográfiánk nem adnak eligazítást. Abafi-Aignerrel való, Sándor István gondolta azonosítása tárgyaltan. Lásd: Pogány Péter: *Színhagyománymentésünk elfelejtett korszaka és szervezője. Megkerült Abafi-Kálmány sajtórákész gyűjteménye*. In: *Ethnographia* 65 (1954), különösen 543–544. „Apa” egyébként nyírségi és egyéb népdalokról is írt, ugyancsak 1850 körül.

Kertbeny Károly (Karl Maria Benkert) életművét eddig még igazában nem tekintették át. Szinnye szerint, akinek birtokában volt Kertbeny hagyatékának legalább egy része, további művei is ide tartoznának. Eisler Móricról Szinnye sem tud, őt „Vasfi” néven mutatja be. Említi továbbá a *Hangok a magyar múltból* kötet második kiadását is (Lipscse, 1862).

Ortutay legfontosabb ide tartozó tanulmánya: *Kossuth Lajos a magyar nép hagyományában*. In: *Ethnographia* 65 (1954), 263–307. Tőle tudom, hogy az itteni, kései (és nem a centenáriumi idején) való megjelenés oka az volt, hogy a *Kossuth-emlékkönyv*be készült írást Andics Erzsébet ott nem engedte közzétetni, „aki viszont hordthysta ikonográfusnak nem mondott nemet”. A cikk dühödött antiklerikalizmusa pedig alighanem éppen az ő kegyét is kereste.

Révai József: *Marxizmus, népiesség, magyarság* sokatmondó című könyve (Bp., 1948) voltaképpen évtizednyi mélységből merítő tanulmány- és beszédeggyűjtemény volt, aktualizálva (egyszersmind egyoldalústva) egy „népi-nemzeti-néppfrontos” szabadságharcfelfogást.

Szövegpéldáim Dégh Linda antológiájából származnak (az ottani archiválási adatok szerint: *A szabadságharc népköltészete*, Bp., 1952). Ortutay is innen idézte „Apafi” népdalgyűjtésének adatait.

Ortutay az első világháború utáni „ellenforradalmi rendszer” forradalom- és népellenességével magyarázta, hogy az 1930-as évek közepén megjelent négykötetes kézikönyvből (*A magyarság néprajza*) nemcsak a szabadságharc megemlézése, hanem a Kossuth-hagyományok bemutatása is hiányzott. Ezt éppen mestere, általa is tisztelt egyetemi professzora, Solymossy Sándor ellenében hangoztatja, aki e kézikönyv népköltészeti fejezetében a magyar történeti népmondákról történelmi időrendben szólván „a magyar Faust, a debreceni Hatvani professor” után mindjárt a Habsburg Rudolf-mondákra ugrik át, mintha 1848-49 meg sem történt volna. Vajon mit szólna most, ha olvasná, hogy legújabb, akadémiai áttekintésben (*Magyar Néprajz. V. Népköltészet*. Főszerkesztő: Vargyas Lajos. Bp., 1988) rendkívül kevéssé sikerült, 20 lapnál s rövidebb rész szól csak a történeti mondákról, ahol is az egyébként tiszteletreméltó (és nem folklorista) szerző nemcsak Petőfiről beszél többet, mint a szabadságharcról és Kossuthról, hanem az ide vágó mintegy 30 (!) nyomtatott sorban is inkább a francia „betyárok”, Cartouche és Mandrin párhuzamait keresi, és Dégh Linda 1952-es antológiájához képest nem tud újat adni. Arra, ami itt a valódi probléma, vagyis hogy

a parasztságnak (általában véve pedig a „népnek”) milyen is a történelemszemlélete, leginkább éppen 1848-49-es szabadságharcunk révén tudunk következtetni. Erről Luby Margit, majd Ortutay Gyula egymással szemben álló felfogása után mindmáig Katona Imre több tanulmánya árulta el a legtöbbet. (Lásd pl. *Parasztságunk történelemszemlélete*. In: *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 10 (1977), 189–206.) A nép ugyanis sajátos módon emlékszik, válogat a számára „fontos” és „nem fontos” között. Az ő történelme nem az uralkodó osztályok történelme. Ugyanakkor forrásaink sem mindig megbízhatóak, hiszen az emlékezetben igenis megőrzött eseményekről sem beszéltek mindig és főleg nem mindenkinek. Az utóbbi évtizedekből mindenkinek van ilyen emléke. E bonyolult témakör több figyelmet és tüzetes vizsgálatot érdemelne.

A legutóbbi gyűjtőpályázatok anyagának hozzáférhetővé tételéért a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának miunkatársait illeti köszönet. A Halászira vonatkozó adatok P 27/97 számon, Nagybalint története P 93/97 számon kereshető meg.

Századunkban az 1848-49-re vonatkozó áttekintéseket, antológiákat eddig külön nem dolgozták fel. Igen figyelemreméltó, úttörő dolgozat (amely egyébként dolgozatom elkészülte után jelent meg) Gyarmati György: *Március októberben*. Az 1848-as eszmék utóélete az 1956-os forradalom követeléseiben. In: *Mozgó Világ* 23/10 (1997. október), 103–113. Itt arról is értesülünk, hogy a szerző a közeljövőben egész monográfiát jelentet meg *Március hatalma – a hatalom márciusa. Március 15. ünneplése századunkban* címmel. Ennek folytatása is célszerű lenne, és az adatok ismeretében biztosan lesz további mondánivaló is a „folklor” továbbéléséről is.

2000

Irodalmi és Társadalmi Havi Lap

LEGYEN ELŐFIZETŐNK! KETTŐT FIZET, HÁRMAT KAP!
KÉRJEN INGYENES MUTATVÁNYSZÁMOT!

Nyájas Olvasó!

Engedje meg, hogy a figyelmébe ajánljuk új előfizetési konstrukciónkat, melynek lényege egy egészen rendkívüli kedvezmény.

Előfizetőink mostantól fogva *minden harmadik lapszámhoz* ingyenesen jutnak hozzá.

Aki tehát félévre fizet elő, négyért fizet, de hatot kap.

Aki egész évre, az nyolc lapszám áráért megkapja mind a tizenkettőt.

A különleges árengedmény mind egyéni, mind közületi előfizetőinket megilleti.

Szeretnénk, ha Ön is előfizetne, szeretnénk, ha másoknak is fölhívna figyelmét lapunkra.

(Bizony még iskolai könyvtárak is akadnak, amelyek nem járatják a 2000-t.)

Akár személy szerint Önnek, akár bármely, Ön által megjelölendő címre készséggel küldünk ingyenes mutatványszámot.

Megrendelőlap

Megrendelem egy évre / fél évre (az óhajtott rész aláhúzendó) a 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lapot példányban.

Kérem az alábbi címre kézbesíteni:

.....
(Az előfizető személy vagy intézmény neve)

.....
(Az előfizető személy vagy intézmény pontos címe)

Tudomásul veszem, hogy az előfizetés díja egy évre (1788.- helyett) csupán 1192.- Ft,
fél évre pedig (894.- helyett) csupán 596.- Ft.

A megrendelőlapot a következő címre kérjük küldeni vagy faxolni:

A 2000 szerkesztősége, 1133 Budapest, Kárpát utca 17., vagy telefaxon: (1)149-8542.

Magánszemélyeknek csekket, intézményeknek számlát küldünk.

